

**Національна Академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ІСТОРИЧНІЗОШИТИ

А. П. Гриценко

**ПОЛІТИЧНІ СИЛИ У
БОРОТЬБІ ЗА ВЛАДУ В
УКРАЇНІ:
РІК 1919-й**

Київ 1996

А.П.Гриценко. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й. — К.: Інститут історії України НАН України, 1996. — 81 с.

ISBN 5-7702-0948-6

У цьому випуску «Історичних зошитів» автор прагне дати аналіз внутрішнього стану кожного з основних політичних таборів, що змагалися за оволодіння владою в Україні у 1919 р. (українського національного, радянського та прибічників відновлення «єдиної і неділимої Росії»), показати їхнє протистояння. Пильну увагу приділено визначенню впливу на події у республіці міжнародних факторів, насамперед — політики та конкретних дій Франції та Польщі.

Викладений матеріал розрахований на науковців, викладачів та студентів вузів, усіх, хто цікавиться питаннями історії України.

Гриценко Аделіна Павлівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України

Р е д к о л е г і я :

С. В. Кульчицький (головний редактор), *В.Ф. Верстюк*,
В. М. Даниленко, *В. С. Коваль*, *Н. А. Шип*, *О. І. Гу р ж і й*,
О. І. Ганжа (відповідальний секретар), *І. С. Хміль*

Літературний редактор *С.Г.Архипенко*

Оригінал-макет підготував *О.І.Мостяєв*

Коректор *С.М.Пільчевська*

Набір підготувала *І.М.Варганова*

Автор вміщених матеріалів висловлює особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове

ISBN 5-7702-0948-6 © Інститут історії України НАН України

Даний випуск «Історичних зошитів» є продовженням праці, перша частина якої, присвячена боротьбі за владу в Україні наприкінці 1917 — на початку 1919 рр., вийшла в 1993 р. у цьому ж виданні. З її змісту стає очевидним, що протистояння представників різних політичних таборів відсунуло, власне, на другий план головне завдання українського національного руху — утвердження державності в Україні. Політичні чвари призвели до того, що на середину 1919 р. республіка перетворилася на арену жорстокої збройної боротьби.

Трудовий конгрес, який працював в останні дні січня 1919 р, не зміг використати реальну можливість підвести міцну основу під відроджену українську державність. Розв'язання цього завдання виявилось непосильним саме через загострення політичної боротьби між різними течіями українського національного руху, переважання правих елементів і значною мірою через особисті амбіції ряду його провідників. Праві сили спиралися на підтримку з боку представників Галичини, які рішуче виступали проти прорадянських настроїв, що в той час набували популярність серед населення. Останній фактор викликав загострення наприкінці січня 1919 р. суперечностей у республіканській армії, що призвело до її розколу і масового переходу одних частин на бік радянської влади, а інших — до Добровольчої армії А.Денікіна.

В результаті Директорія та уряд Української Народної Республіки під тиском радянських військ змушені були залишити Київ. І почалися їх мандри спочатку до Вінниці, а потім на захід — до Проскурова, Рівного, Кам'янця-Подільського і далі. Втрачаючи контроль над територією України, вони на кінець 1920 р. опинилися за її межами, в еміграції.

На початку ж 1919 р. ні Директорія, ні радянський уряд України (хоч для останнього тоді утворилася сприятлива ситуація) оволодіти становищем у республіці виявилися нездатними. Як пізніше писав М.Шаповал, в Україні «було допущено таку розкіш, як дві державні влади на одній території. Між урядами була глуха, але вперта боротьба»¹. Кожна із сторін намагалася повернути маси на свій бік, забуваючи при цьому, що насамперед слід рахуватися з інтересами останніх. Надто

жорсткі умови щодо можливості угоди, висунуті Х. Раковським, призвели до ще більшого поглиблення протистояння між двома українськими урядами. Такий розвиток подій викликав загострення суперечностей і в середині кожного з цих політичних таборів. Директорія шукала допомогу ззовні — у Франції, Польщі, а уряд УСРР однозначно орієнтувався на Москву.

Третьою серйозною внутрішньою політичною силою, наявність якої в Україні у 1919 р. значно ускладнила боротьбу за незалежність і суверенність останньої, була Добровольча армія під командуванням А. Денікіна. Навколо неї єдналися поборники «єдиної і неділимої Росії», для яких Україна залишалася її невіддільною частиною.

Характеристика внутрішнього стану кожного із згаданих політичних таборів та їх боротьба за оволодіння владою в Україні у 1919 р. і стали предметом дослідження автора цієї розробки. Значну увагу в праці приділено також визначенню впливу на події в республіці міжнародних факторів, насамперед, політики і конкретних дій Франції та Польщі.

Для написання праці використано широке коло архівних і друкованих джерел, періодичних видань тих часів, історичних творів та спогадів учасників подій. Зважаючи на те, що переважна частина архівних документів і багато матеріалів преси вперше вводиться до наукового обігу, авторка свідомо прагнула до більш повного їх цитування, щоб не переобтяжувати читача власними міркуваннями. Адже знайомство з першоджерелом, його мовою, спрямованістю, емоціональним забарвленням дає можливість хоч трохи відчутти дихання тих буремних років.

На жаль, у ряді випадків, коли ті чи інші важливі документальні свідчення виявити не вдалося, особливо це стосується діяльності політичних партій українського національного табору, довелося використовувати доробок колишніх активних діячів досліджуваного періоду, матеріали різного роду ювілейних збірань, як наприклад, паризької конференції 1976 р., присвяченої пам'яті С.Петлюри², тощо. В праці має місце цитування деяких документів за працями П.Христюка, І.Мазепи, В.Винниченка та інших авторів. Отже, досліджуючи цю тему, довелося зіткнутися з певними труднощами, зокрема в зв'язку з відсутністю у наших бібліотеках цілого ряду зарубіжних видань, які могли б допомогти у висвітленні багатьох питань. Зрештою, в основу праці лягли матеріали, почерпнуті з архівних фондів, насамперед Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) і Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), нещодавно відкритих для широкого використання, а також матеріали багатьох тогочасних газет різного політичного спрямування.

ПОГЛИБЛЕННЯ РОЗКОЛУ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ТАБОРІ НАВЕСНІ 1919 РОКУ

Становище українських національних сил на початку 1919 р. було надзвичайно складним. Територія України опинилася у щільному оточенні фронтів: з півночі рухалися війська радянської Росії; на заході з відновленням Польської держави утворився польський фронт; на південному заході румунські війська наприкінці 1918 р. оволоділи Буковиною, а у квітні 1919 р. — Бессарабією; в Одесі, Миколаєві та інших приморських місцевостях з кінця 1918 р. діяв військовий десант Антанти. З допомогою останньої на південному сході зосереджували сили білогвардійські формування А.Денікіна.

В цих умовах Директорія та уряд Української Народної Республіки змушені були в перші дні лютого 1919 р. (буквально через кілька днів після закриття Трудового конгресу) залишити Київ. Провідники Директорії звернулися за допомогою до командування французьким десантом на півдні. Останнє ж висунуло принизливі для України умови: визнання «єдиної і неділимої Росії», входження УНР до її складу на федеративних засадах, усунення з уряду Директорії українських соціал-демократів В.Винниченка, В.Чехівського, С.Петлюри, встановлення контролю з боку Антанти над фінансами України, підпорядкування українського війська єдиному командуванню, звільнення заарештованих гетьманських міністрів тощо³. Щоправда, у більшості авторів при висвітленні тогочасних подій ідеться лише про зміст згаданих умов, а не про сам факт їх підписання. В.Винниченко, зокрема, висловлював переконання, що Директорія «не могла би заключити такого самоубийчого договору»⁴.

На думку І.Мазепи, справа особливо ускладнювалася тим, що після ліквідації Гетьманщини в Україні зник ґрунт для великої коаліції національних сил і почалися незгоди всередині українського табору, а діючий уряд В.Чехівського «не відповідав завданням моменту і тому не міг допомогти Директорії в політичній ситуації». І.Мазепа навіть визнавав, що тоді «був загальний погляд, що без порозуміння з більшовиками або Антантою українська влада засуджена на знищення»⁵. Спроби ж переговорів з радянською стороною закінчилися нічим, бо незаперечною умовою останньої було визнання влади у формі рад. Різкий протест викликали і принизливі умови французького командування. Проти виступила, зокрема, нарада ЦК УСДРП разом з членами комісії Трудового конгресу від цієї партії, яка записала у резолюції, що військовий союз УНР з іншими державами можливий лише в разі визнання останніми самостійності України, невтручання у її внутрішні справи. Подібну

резолуцію 7 лютого 1919 р. ухвалили збори частини членів ЦК УПСР, які залишили Київ разом з Директорією⁶. Соціалісти-самостійники, соціалісти-федералісти, народні республіканці вимагали лише визнання «союзниками» політичної незалежності України і формального невтручання у її справи. Вимоги зміни складу Директорії та уряду, скасування земельного закону, встановлення «твердої» влади їх не хвилювали. З усіх партій, які відносили себе до соціалістичних і були представлені в урядових структурах УНР, лише Головний комітет єврейської СДРП «Поалей-Ціон» заявив, що в зв'язку з неможливістю для Директорії уникнути згоди з однією із сил, які наступають в Україну, а також беручи до уваги те, що «Антанта веде явно реакційну політику», доцільно вступити в переговори з більшовиками, прийнявши посередництво Раднаркому РСФФР. Свою позицію «Поалей-Ціон» мотивував тим, що «в межах совітського устрою можна обстояти самостійність України»⁷. Ця партія відмовляла Директорії у підтримці в разі союзу останньої з Антантою, хоч, власне, і нездатна була реально вилинути на хід подій.

Зрештою, закінчилося тим, що українські соціал-демократи та есери вийшли з урядових структур Української Народної Республіки, а ті, що залишилися, заявили про «тимчасове припинення членства» у своїх партіях (С.Петлюра та Ф.Швець — в УСДРП, С.Остапенко — в УПСР). Цю акцію І.Мазепа пізніше оцінив як «неправильну і шкідливу» тактику вождів українського національно-революційного руху в критичний момент. Головну причину усіх невдач він бачив у тому, що «збанкрутував політичний провід». На підтвердження цієї тези наводилася оцінка ситуації командиром корпусу січових стрільців Є.Коновальцем: «Хитання уряду було для нас фатальним. Було і є дві лінії — або большевизм, або антибольшевизм. У Директорії й уряді не було ні того, ні другого...»⁸

Коли переговори в Одесі та Бірзулі з французьким командуванням конкретних результатів не дали, С. Петлюра звернув увагу на українську делегацію у Парижі, покликану захищати національні інтереси на Мирній конференції, домагаючись міжнародного визнання УНР і надання їй допомоги у боротьбі з більшовиками з боку Антанти. Але остання вдалася до такої ж економічної блокади України, як і Радянської Росії. Вона навіть заборонила транспортування в Україну одягу, санітарних матеріалів, ліків, закуплених урядом УНР в Американській ліквідаційній комісії на суму у 8 млн дол.⁴ І це в той час, коли простір між радянською Росією та територіями, зайнятими Добровольчою армією й Польщею, в зв'язку з поширенням тифу називали навіть «трикутником смерті»¹⁰.

Не зустріли схвалення серед прихильників С. Петлюри і його контакти з Польщею. М. Стахів, зокрема, твердив про поступливість С. Петлюри щодо останньої і начебто готовність віддати їй «Холмщину, Галичину і може частину Волині вже при кінці грудня 1918 і на початку січня 1919 року». Цю думку поділяє і польська дослідниця В. Гостинська, яка вважає, що С. Петлюра заради союзу з Польщею «був готовий отримати допомогу ціною зречення в її користь не тільки Волині, Підляшшя і Холмщини, але також і Східної Галичини». Підтвердження цього вона бачить у підписанні 24 травня 1919 р. військово-політичної угоди між УНР та Польщею¹¹. І хоч далі вона визнавала, що згадана угода не набрала чинності через триваючу війну ЗОУНР проти Польщі, ряд українських діячів все ж таки вважають, що угода відіграла негативну роль. Адже саме вона допомогла Польщі отримати уповноваження Найвищої ради союзних і співучасних держав від 25 травня 1919 р. на окупацію всієї Галичини до Збруча, що, безумовно, зміцнило її позиції у переговорах з УНР. Загалом зовнішня політика С. Петлюри початку 1919 р. характеризувалася на конференції, присвяченій його пам'яті, яка відбулася в 1976 р. у Парижі, як «невиразна і непевна». Там, зокрема, відзначалося, що у пошуках спільників тактика С. Петлюри постійно змінювалася. Непохитним він був в одному: на всіх етапах боротьби виступав проти пропозицій про переговори з радянською стороною, до яких вдавалися представники лівих течій українських соціалістичних партій. Згодом, в одному з листів С. Петлюра, зокрема, висловлював думку, що коли вже йти на переговори з більшовиками, то треба було це робити не з київським, «а безпосередньо з московським урядом»¹².

П. Христюк, в свою чергу, вважав, що лютнева урядова криза в УНР поклала край переговорам з радянською стороною, але висловлював думку, що ця акція не була одномоментною. Як відомо, у лютому 1919 р. спроби пошуку компромісу зазнали краху з вини обох урядів — і УНР, і УСРР. На початку того ж місяця Х. Раковський передав телеграфом Директорії у Вінницю ногу про згоду на переговори з нею насамперед за умови визнання радянської влади в Україні. Орган УСДРП «Робітнича газета» з цього приводу 12 лютого 1919 р. писала: «...З безсумнівною вияснюється, що цілий їх (більшовиків. — Л.Г.) похід на Україну мав на меті не "визволення" українських "рабочих и крестьян", а завоювання України, щоби можна було нею відкупитись від французьких імперіалістів» Отже, так само, як здатися на ласку та неласку Франції, так само і капітуляція перед більшовиками, згода з ними є зрадою українського робітництва передо всім».

В. Винниченко у "Відродженні нації" так оцінив вплив цих подій: «Коли спочатку систему трудових рад було прийнято

більше як тактичний хід (принаймні, я так дивився на це,— зазначав він), то після відозв п'ятаковського уряду трудові ради стали вже *принципально* більш приємними для нас, ніж чисті совіти...» Далі йде дуже важливе міркування: «А коли б не така п'ятаковська жадність і вузькоглядність, коли б російські більшовики додержували того договору, що було заключено між мною й Мануїльським, коли б виявили толерантність до нас і показали, що вони шанують наші державно-національні права й що нам нема чого боятись їх, можна з певністю гарантувати, що це далеко краще одбилось би на справі соціалістичної революції на Україні, ніж їхнє бруталне, вороже "помагання" тій революції. Замість того, щоб посилати "на поміч" нашої революції червоні полки й сотні ворожих до нашої нації агітаторів, російським комуністам треба було з самого початку нашого повстання прислати до нас своїх представників і чесно, одверто ввійти в переговори й допомогти нам *зсередини*, як товариші, а не ззаду, як вороги... П'ятаковський націоналізм, — продовжує В. Винниченко, — зміцнив контрреволюційний отаманський націоналізм. П'ятаковщина затулила рота лівим українським елементам... Отаманщина являлась уже оборонницею національної волі... "Бий більшовиків, комуністів, ворогів нашої нації!". От уся програма! ...Директорія й кабінет міністрів грали тільки декоративну роль ширми або громоодводів...»¹³

Сам В. Винниченко 11 лютого 1919 р. вийшов з Директорії, передавши повноваження С.Петлюрі, хоч формально останній був обраний її головою лише у травні 1919 р. До речі, зарубіжна україністика на підтвердження фактичного керівництва С.Петлюри Директорією вже на початку 1919 р., посилаючись, зокрема, на збірник документів і матеріалів «Гражданская война на Украине. 1918—1920». (Т. 1, кн. 1. —Київ, 1967), наводить той факт, що радянська історіографія ще з грудня 1918 р. вживає терміни «петлюрівці», «петлюрівська Директорія» або просто «Петлюра» замість Україна чи український уряд¹⁴.

Нагадаємо, що 13 лютого 1919 р. за наказом Директорії під час її перебування у Вінниці був призначений новий уряд без участі УСДРП та УПСР, в якому переважали представники УПСФ. Очолив його правий поміркований діяч, колишній український есер С.Остапенко. Ряд міністерських постів посіли соціалісти-самостійники, українські народні республіканці, галицькі націонал-демократ та радикал, представник єврейської СДРП «Поалей-Ціон». В результаті цей уряд, як зазначає Н.Полонська-Василенко, бойкотували як більшовики, які вважали його просто буржуазним, так і українські соціалістичні партії¹⁵. Новий кабінет, зокрема, відмовився оголосити закон про трудові ради й одночасно розпочав ліквідацію вже існуючих трудових

рад і рад робітничих депутатів на місцях, як «самочинних і незаконно існуючих інституцій». Орган уседеків «Робітнича газета» про уряд С.Остапенка писав: «Всяке правительство, щоб хоч день продержатись, мусить обпиратися на якісь громадські групи, на партії. Коли правительству на чолі з п.Остапенком ні на кого обпертись (і с.-ф. кажуть, що кабінет не їхній, і н. р., і с.-с.), то дозволимо запитати, на яких таких силах стоїть п. Остапенко? Що це за незрівнянна і не досягнута на всім світі політична еквілібристика, яка дає змогу п. Остапенкові разом з 18-ма міністрами вільно літати в повітрі?»

... Входити в кабінет і разом з тим одхрещуватись од його політики, хоч тую політику творять в значній мірі с.-ф. _ Ті партії, що послали своїх представників у правительство, відповідальність за політику не несуть...»¹⁶

На думку П.Христюка, здійснити «твердий» реакційний курс до кінця С.Остапенкові перешкодила лише швидка втрата території України з відновленням на ній влади рад. Директорія ж, і особливо уряд С.Остапенка, «безповоротно взяли курс на антантівський десант в Одесі»¹⁷. П.Феденко головною хибою нового кабінету вважав навіть не те, що він виявився нездатним оволодіти ситуацією, а те, що в умовах постійних переміщень і уряд, і Директорія вже не становили єдиного цілого. Частина членів кабінету перебувала в Одесі, інші разом з С.Остапенком подалися за Збруч¹⁸. Розкололася й Директорія: С.Петлюра та Ф.Швець залишилися у Рівному, Є.Петрушевич та П.Андрієвський, які займали крайню праву позицію, подалися до Станіслава, А.Макаренко курсував між ними.

Про глибокі незгоди в українському русі свідчить і спроба М.Шаповала відновити Український національний союз. Ця акція не вдалася в зв'язку з рішучим протестом ЦК УПСР.

Сили Директорії під час відступу на захід під тиском радянських військ танули. Користуючись цим, французьке командування висувало їй все нові й нові принизливі умови. Проаналізувавши обстановку в Україні, ЦК УСДРП підготував «Доповідну записку», яку разом з одностумцями передав 10 березня 1919 р. у Проскурів Директорії. У ній йшлося про те, що за чотири місяці перебування антантівських військ на півдні стало очевидним, що вони нічим не допомогли урядові УНР. Тоді як сам «факт переговорів з Антантою, яка разом з російськими добровольцями прямує до відновлення єдиної Росії, лише компрометує ідею української державності в масах українського народу». Нахабні вимоги «союзників», на думку уседеків, лише штовхали «демократію України під владу більшовицької диктатури». Проте уседеки повністю не відкидали і можливості погодження справ з Антантою, якби зона могла негайно надати

урядові УНР реальну допомогу у боротьбі з більшовиками¹⁹. До УСДРП приєднувалася й УПСР. Все це свідчить про невизначеність політичних позицій найбільш впливових урядових партій Української Народної Республіки.

Є.Коновалець однозначно заявляв від імені січових стрільців про непопулярність в народі згоди з Антантою. Він зазначав, що на січовиків тяжко впливало «неприхильне відношення» до них, як до урядового війська, населення. Зрештою, під тиском соціалістичних партій 11 березня 1919 р. при Директорії зібралася нарада для обговорення питання про припинення переговорів із «союзниками». І.Мазепа від імені українських соціал-демократів підтвердив, що здійснення згаданої вище акції і початок переговорів з більшовиками вони продовжують розглядати як тактичний крок, який дасть змогу зменшити внутрішню боротьбу в українському народі. Український есер А.Степаненко додав, що республіканські війська «майже без бою відступають головно тому, що їм доводиться битися з своїми ж братами українцями». До речі, І.Мазепа до цієї тези дає примітку про те, що дійсно «в цей час проти українського фронту большевики кинули головним чином українські формування, як Богунську, Тарашанську дивізії тощо». Російські та інші національні частини, за його свідченням, зосереджувалися переважно на південному фронті проти денікінської армії.

А.Степаненко, С.Вікул, П.Феденко на нараді доводили, що коли запропонувати більшовикам порозумітися за умови визнання ними самостійності України та українського характеру радянської республіки, повідомити про це населення, то в результаті це викличе розклад більшовицької армії, бо українські маси побачать, що боротися «з нами нема із-за чого». С.Остапенко на це відповів, що «селянин... не буде ніколи боротися з більшовиками, бо це не в його інтересах».

Отже, єдиної думки знову не було. Представники ж Галицького уряду взагалі вважали можливими переговори з радянською стороною лише в разі повної невдачі контактів з Антантою, у що вони аж ніяк не вірили. Член Директорії соціаліст-самостійник А.Макаренко, в свою чергу, доповів, що його партія проти російських більшовиків, але українські більшовики її не лякають. Вона і проти переговорів з Антантою, бо та не визнає самостійності України. С.Петлюра категоричне неприйняття ідеї переговорів з більшовиками мотивував тим, що «український більшовизм — це мильний пухир, який існує лише в такій мірі, в якій його піддержують російські більшовики». Зрештою, він вдався до припущення, що коли б утворити на місцях трудові ради у контакті з Галичиною, то можна було б

продовжувати боротьбу. Але проти трудових рад рішуче виступав уряд С. Остапенка²⁰.

Окремо слід зупинитися на характеристиці позиції УСДРП (незалежних), які відігравали велику роль у розгортанні повстанського руху. Вони заявляли: «Наше розуміння соціалістичної революції різко різнить нас від партії більшовиків-комуністів. Робота цієї партії на Україні є імперіалістична і тягне вона до підбиття України під Росію, чого ми, незалежні українські соціал-демократи, допустити не можемо. Ми є політичною групою, яка тільки в масах українського робітництва і селянства бачить залог успіху революції і тільки на них спирається»²¹. Опинившись між Директорією та радянським урядом, «незалежники» направили одного із своїх авторитетних діячів А. Драгомирецького до Проскурова для переговорів з уседеками та українськими есерами, які переїхали туди разом з керівництвом УНР. 15 березня 1919 р. він розповів на засіданні ЦК УСДРП про скрутне становище більшовиків, зростання в Україні незадоволення їхньою політикою через економічну розруху, переважання в апараті уряду неукраїнських елементів. Разом з тим А. Драгомирецький відзначив, що збройні сили лівих есерів ідуть за комуністами. Він вказав і на глибокі непорозуміння між радянським урядом України й Москвою, зауваживши, що М. Скрипник пропонував «незалежникам» узяти на себе посередництво між ними і Директорією. До ознак складності ситуації було віднесено й те, що хоч «настрій всюди протикомуністичний, але за утворення своєї української радянської влади», тоді як «Директорія на тому боці абсолютно непопулярна». А. Драгомирецький висловив переконання, що утриматися остання не зможе, а тим часом через складність обстановки «більшевики можуть піти на значні уступки для порозуміння з українським фронтом»²². Найкращий вихід «незалежники» бачили у переході влади від Директорії (чи то шляхом мирного порозуміння, чи шляхом перевороту) до нового уряду, який би стояв на ґрунті радянської влади, вважаючи, що в такому випадку більшовики можуть погодитися на самостійність України та український характер республіки.

ЦК УСДРП рішуче відкинув запропонований «незалежниками» план і висловився за утворення нового коаліційного кабінету за участю соціалістів, відповідну зміну його політики та зміцнення фронту. Військовий міністр соціаліст-самостійник О. Шаповал припускав можливість переговорів з більшовиками після остаточного розриву з Антантою, але вважав необхідним спочатку домогтися певних успіхів на радянському фронті. Проти припинення переговорів з Антантою і будь-яких розмов з більшовиками виступали народні республіканці, які заявляли, що в такому разі не дадуть представників до коаліційного уряду. Од-

ночасно відбулася нарада УПСР, на якій «незалежник» М.Ткаченко розповів про підготовку в радянській частині України повстання проти більшовиків. Нарешті, українські есери, поставившись прихильно до пропозиції «незалежників» про входження до нового уряду, заявили, що його слід формувати лише з представників соціалістичних партій. УПСР вирішила діяти у двох напрямках: домагатися змін політики Директорії шляхом утворення нового уряду за участю соціалістів, а з іншого боку — за допомогою членів свого ЦК, які перебували на радянській території, налагодити контакт з «незалежними соціал-демократами» для організації повстання.

І.Мазепа, проаналізувавши хід подій, виділив в українському політичному керівництві у 1919 р. три етапи: «1. **Велика коаліція** — правительство Чехівського, в склад якого входили, крім есерів і с.-д., також с.-ф., самостійники і безпартійні елементи; 2. **Мала коаліція** — правительство Остапенка з участю правих партій, без есерів і есдеків; 3. **Соціалістична коаліція** (с.-д. і с.-р.) — правительства Мартоса і Мазепи».

До речі, І.Мазепа характеризував С.Остапенка, як нікому невідомого і неавторитетного діяча. Він зазначав, що той прийшов до влади, коли вихід соціалістів з уряду й орієнтація малої коаліції на воєнні сили Антанти «лише зміцнили більшовицьку агітацію проти української влади». Нездатність українського руху захистити національну справу І.Мазепа пояснював насамперед тим, що «збанкрутував політичний провід... Не було ні влади, ні контролю... Тільки в атмосфері такого розкладу та сваволі ріжних здеморалізованих отаманів, — писав він, — стали можливі в цю добу такі страшні явища, як... погроми в Проскурові, Житомирі та ін., що були наслідком загальної анархії на Україні. Під впливом непевного стану нашої боротьби багато революційно настроєної української інтелігенції відійшло від активної державної роботи, залишилося на місці, не їхало з Директорією на захід. Зневір'я в свої сили, пасивність і нездатність до активної боротьби зростали з кожним днем: орієнтація уряду на чужоземну силу, надзвичайно непопулярна в народних масах, давала для сього особливо сприятливий ґрунт»²³.

Різко негативну оцінку наслідків діяльності уряду С.Остапенка дає і П.Христюк, який вважав, що орієнтація на Антанти виявилася тупиковою. У документах про взаємини з нею не було й згадки про УНР, а йшлося або про південь Росії, або про «українську зону». «Одпихнувши від себе і обуривши своєю реакційною політикою українське робітництво і селянство, довівши його до одвертих збройних повстань проти себе, — пише він, — Директорія в той же час не знайшла міцної підтримки і в дрібнобуржуазних колах». Далі П.Христюк відверто глузує з

того, що обіцяна есерами, самостійниками та народними республіканцями «могутня» підтримка з боку «всіх творчих, державнодумуючих» елементів українського суспільства фактично вилася у «підтримку» Директорії центральними комітетами цих партій, які разом з усіма «масами» вміщувалися в одному вагоні третього класу²⁴. Цю на перший погляд надто емоційну оцінку підтвердив розвиток березневих подій 1919 р.

19 березня 1919 р. у Проскурові зібралася останнє засідання Директорії у повному складі. До неї включили і представника ЗОУНР Є.Петрушевича, після чого стався остаточний розкол: під загрозою наступаючих радянських військ Є.Петрушевич та П.Андрієвський виїхали до Станіслава (у ряді видань — Станіславів.— А. Г.), де й урядували надалі фактично незалежно від С. Петлюри, Ф. Швеця та А. Макаренка, які зупинилися у Рівному.

Невідворотне назріваюча чергова урядова криза не могла не викликати занепокоєння в середовищі уесдеків та українських есерів, які хоч і не входили до кабінету С.Остапенка, але, не сприймаючи радянську владу в Україні, не поривали зв'язку з республіканським керівництвом, навіть перебуваючи в опозиції до нього. В середині березня 1919 р. під час урядування Директорії у Жмеринці — Проскурові їй було передано домагання ЦК УПСР, який залишився на радянській території, негайно перервати переговори з французькими представниками в Одесі, відновити зв'язку з радянською Росією «на основі визнання радянського устрою Української республіки сторонництвом Директорії і незалежності та суверенності цієї республіки совітською Росією». Після вагань, переважно під впливом «незалежників», до цих домагань приєдналися й члени ЦК УСДРП, які перебували при Директорії майже в повному складі. У «Доповідній записці ЦК УСДРП Директорії УНР» від 10 березня 1919 р. ішлося про те, що «більшевицька агітація через привабливість своїх лозунгів зустріла співчуття..., привівши до того, що значна частина селян та робітників ставиться нейтрально до боротьби з московськими більшовиками, а то і просто переходить на їх бік». Далі зверталася увага на те, що в умовах безупинного відступу практично неможлива будь-яка організація державного та військового апарату. Щодо спроб керівництва УНР дійти згоди з Антантою, яка відверто демонструє наміри сприяти відродженню «єдиної і неділимої Росії», зазначалося, що це може «надовго скомпрометувати ідею української державності в широких масах українського народу». У записці окремо зауважувалося, що ЦК УСДРП «погоджується на радянську форму влади в Українській Республіці тільки тактично, числячись з нею, як з фактом, і що українські соц.-дем. у випадку, коли згоди з Совітською Росією

буде досягнуто в радянських установах УСРР провідних місць не будуть займати»²⁵.

Постанови обох провідних українських соціалістичних партій були доведені до відома Директорії та уряду з ультимативною вимогою дати відповідь не пізніше 17 березня 1919 р. Але С.Петлюра залишив ці документи поза увагою, бо саме в цей час він вів переговори з президентом Національної ради ЗОУНР Є.Петрушевичем, який був категорично проти викладених вище домагань уєдеків та есерів. Не отримавши відповіді на свій ультиматум, останні почали шукати інших шляхів впливу на керівництво УНР.

Для стабілізації обстановки і тиску на Директорію вирішено було використати Трудовий конгрес, що 21—22 березня 1919 р. зібрався у Кам'янці-Подільському під керівництвом українських есерів, в тому числі М.Грушевського, А.Степаненка, І.Лизанівського. У його роботі взяли участь майже 100 делегатів від селян. Деякі з них за наказом виборців відстоювали радянську форму влади. 9 чоловік представляли кам'янецьку військову залозу, кілька осіб—делегатів робітників цукроварень. Серед делегатів були члени Всеукраїнського Трудового конгресу від Поділля та інших губерній.

Зважаючи на серйозність ситуації, УСДРП та УПСР виступали солідарно і 21 березня переважною більшістю голосів була ухвалена внесена цими фракціями резолюція «Про внутрішнє та міжнародне становище Української Народної Республіки». Вона містила вимоги про негайне припинення переговорів з французьким командуванням в Одесі і налагодження контактів з радянськими урядами Росії та України на умовах визнання ними самостійності й незалежності УНР. Щодо форми влади говорилося, що вона має належати об'єднаним Радам робітничих і селянських депутатів за принципом пропорціональності, підтверджувалися права Української республіки на федерацію з іншими соціалістичними державами, український характер державності, легальне існування українських соціалістичних партій, виведення з території України російських військ²⁶. Резолюція містила і пункт, на реалізацію якого навряд чи сподівалися і самі автори документа. Зокрема, в ньому йшлося про те, що Директорія повинна скласти новий Український радянський уряд, який тимчасово, до з'їзду Рад, утворювався б за згодою з українськими соціалістичними партіями. Для ведення загальних переговорів Директорії пропонувалося негайне формування уряду двома соціалістичними партіями—УПСР та УСДРП. Реалізувати ці постанови доручалося блокові українських соціалістичних партій—УПСР центральної течії, УСДРП та УСДРП (незалежних), представники яких увійшли до обраної

на кам'янецькому Трудовому конгресі Трудової ради (в т. ч. есери І.Лизанівський, А.Степаненко та уесдек-«незалежник» М.Ткаченко). В зв'язку з невизначеністю місцеперебування Директорії та уряду й кризою верховної влади УНР згадані партії разом з Трудовим конгресом і козацькою радою військової залоги створили так званий «Комітет охорони республіки», до якого увійшли по 2 представники від ЦК УСДРП, УПСР, Кам'янецької повітової Трудової ради, обраної повітовим Селянським з'їздом, від козацької ради місцевої залоги. Очолив Комітет уесдек В.Чехівський. Його заступником став есер А.Степаненко, членами — І.Лизанівський, І.Мазепа, І.Романченко, М.Ткаченко та ін.

У відозві Комітету від 22 березня 1919 р. говорилося, що він утворений «з огляду на дезорганізацію державного апарату і можливі через це заворушення і порушення спокою... для тимчасового представництва Центральної влади республіки»²⁷. Визначені у відозві завдання Комітету відповідали змістові згаданої вище спільної резолюції УСДРП та УПСР. Цікаво, що на Кам'янецькому Трудовому конгресі було заявлено про підтримку земельного закону УНР, але висловлено побажання, щоб «всі поміщицькі, монастирські, церковні, удільні... й інші землі землевласників» негайно перейшли без викупу до трудового селянства, щоб встигнути з весняними роботами на них. Конгрес не погодився, зокрема, із статтею закону про норму у 15 десятин і зажадав її зміни. Крім того, делегати домагалися скасування закону про додаткове наділення землею козаків²⁸.

За свідченням П.Хрисгюка, «Комітет охорони республіки» прихильно зустріли робітники. Бажання зав'язати з ним контакт виявила навіть місцева організація КП(б)У. Поширювалося переконання у тому, що або Директорія виконає поставлені перед нею вимоги, або «Комітет охорони республіки» в разі її опору самостійно здійснить програму миру, ліквідувавши Директорію і створивши в порозумінні з більшовиками Тимчасовий уряд єдиної Української Радянської Республіки²⁹. Але дуже скоро стало зрозумілим, що Комітет не мав для цього достатніх сил. Директорія ж та уряд УНР тим часом налагоджували стосунки з Державним секретаріатом Галичини, а П.Андрієвський 27 березня 1919 р. направив до Кам'янця для розправи з «комітетчиками» отамана Хомадовського. Ця репресивна акція, власне, була зайвою, оскільки Комітет, не відмовляючись в принципі від своєї позиції, сам повідомив про припинення діяльності з 28 березня.

У розмовах з С.Петлюрою уесдеки наполягали на зміні політики Директорії, на необхідності врахувати, зокрема, той факт, що у діючій армії УНР «...переважає думка, що єдиний вихід — це порозуміння з лівими українцями по той бік фронту».

С.Петлюра, в свою чергу, висловлював міркування, що між керівництвом УНР і «українськими більшовиками» (мабуть, ішлося про лівих есерів-комуністів та лівих у.с.-д.-«незалежних». — АГ.) повинно утворитися щось середнє. Але, здається, більше логіки було у виступі отамана Є. Мельника про трагічність стану на фронті військових дій між УСРР та Директорією. Причини невдач республіканських військ, твердив він, насамперед у тому, що «більшовики кинули проти нас на Волинському фронті свої найкращі частини місцевого формування. Наприклад, Тарашанська дивізія, що складалася переважно з українців. Це деморалізуюче впливає на наших воїнів. Багато з них просто втікає з фронту. Фактично боротьба йде всередині самого українського народу. Воюють ліві українці проти тих, які по цей бік фронту... Козаки не хочуть битися проти своїх братів-українців. Виходить так, начебто ми тут провадимо боротьбу не за українську справу, а за уряд Директорії, який втратив популярність в народних масах». На запитання, в чому ж військові бачать вихід, Є.Мельник заявив: «Ми, військові, вважаємо, що треба порозумітися з лівими українцями по той бік фронту. Тільки годі ми зможемо організувати свої боєздатні військові сили для боротьби проти більшовиків»³⁰. Помічнику начальника штабу діючої армії В.Тютюнник доповів про вимогу штабу С.Петлюри протягом 24 годин закликати соціалістів до уряду.

Проте на єдність думок у Директорії годі було й сподіватися: Є.Петрушевич та П. Андрієвський категорично виступали проти згаданого вище варіанту. Просування ж радянських зійськ на фронті тривало, а керівництво УНР, не маючи достатньої інформації, все ще твердило про можливість наступу на Київ. З такими думками прибули до Рівного 3 квітня 1919 р. українські соціал-демократи Б.Мартос, І.Мазепа, С.Вікул. Знаючи про агітацію соціалістів-самостійників за передання влади Є.Петрушевичу, С.Петлюра поспішив з утворенням нового уряду за участю соціалістичних партій, хоч і радив залишити в ньому соціалістів: самостійників, які, на його думку, мали за собою значну підтримку серед повстанських отаманів — переважно самостійників та есерів. Начебто погоджуючись на діяльність на місцях трудових рад, С.Петлюра вимагав недопущення знищення ними земств, вважав несвочасним скликання Трудового конгресу. Можливість порозуміння з лівими течіями українського національного руху він обумовлював їхнім прихильним ставленням до війська Директорії, коли воно вступить до Києва.

Українські есери на спільній з уесдеками нараді, яка обговорила пропозиції С.Петлюри, взагалі заявили про необхідність скасування Директорії, як верхньої влади. Українські соціал-демократи пропонували обмежитися регламентацією сго-

сунків між Директорією та урядом УНР. Зрештою, нарада погодилася з виходом з Директорії П.Андрієвського та Ф.Швеця і залишенням у ній А.Макаренка, як безпартійного. Пошуки компромісу тривали.

Перш ніж погодитися на входження до уряду емісари ЦК УПСР та ЦК УСДРП 5 квітня 1919 р. сформулювали ультимативні вимоги щодо взаємин з Директорією та її реорганізації. Зокрема, пропонувалося, щоб під головуванням С.Петлюри до її складу ввійшли по одному представнику від галичан, УПСР, УСДРП. Закони Директорія могла затверджувати лише після схвалення їх урядом. Усі її члени отримували рівні права. Повноправним вважався склад її з трьох членів. У цьому документі вже не згадувалося про радянську форму влади. За трудовими радами визнавалися лише контрольні функції, не було мови й про можливість замирення з урядом УСРР, а тільки з РСФРР. До того ж, по суті, легалізувалися переговори з Антантою. Схвалюючи досягнення певного компромісу, С.Петлюра видав «Маніфест», в якому відзначив великі заслуги перед українською революцією УПСР та УСДРП і цим мотивував необхідність передачі саме їм державної влади. 9 квітня 1919 р. у Рівному С.Петлюра та А.Макаренко затвердили новий кабінет, очолений українським соціал-демократом Б.Мартосом³¹. У ньому переважали уесдеки. В оголошеній 12 квітня декларації уряд висловлював незаперечне прагнення будувати єдину самостійну і незалежну Українську Народну Республіку, закликав до боротьби трудящих селян і робітників, заявляв, що він «простягає руку всім українським соціалістам та селянам і робітникам, повставшим по той бік фронту», обіцяв не кликати на допомогу «чужої військової сили з якої б то не було держави», а всякі договори з іншими державами заключати тільки на основі визнання ним самостійності України і невторчання в її внутрішні справи³².

Вилив українських есерів у новому уряді був незначним. Позиції ж уесдеків зміцніли з входженням до його складу галицьких соціал-демократів В.Темницького, О.Безпалка та радикала А.Крушельницького. П.Христюк пояснював це насамперед перебуванням ЦК УПСР на радянській території і внутрішніми незгодами у партії. Праве крило українських есерів, яке на Всеукраїнському Трудовому конгресі у січні 1919 р. висловилося за довір'я Директорії і голосувало разом з правими уесдеками, входило до найближчого оточення Директорії і зовсім не рахувалося з ухваленими партійною конференцією рішеннями та директивами ЦК УПСР. Намагання спрямувати діяльність кабінету в напрямку поширення компетенції трудових рад наштотувалися на протидію уесдеків, які на чолі з міністром внутрішніх справ І.Мазепою стояли за відновлення земських та

міських самоурядувань, а за трудовими радами погоджувалися визнати в кращому випадку контрольні функції. Нічого не робилося і в справі припинення «внутрішньої горожанської війни», тобто порозуміння насамперед з українськими с.-д. (незалежними) й українськими с. р. (комуністами).

Проте й проти цього дуже поміркованого уряду рішуче виступили соціалісти-самостійники та народні республіканці, які мали змогу спертися на командуючого волинською групою республіканських військ, соціаліста-самостійника отамана Оскілка. Між Станіславом, де перебували уряд Галичини та член Директорії соціаліст-самостійник П. Андрієвський, і Рівним, де розміщувався в той час уряд УНР, назрівав відкритий збройний конфлікт. 29 квітня 1919 р. він вилився у спробу державного перевороту. До його проведення вдався Оскілко у згоді з іншими отаманами, а також соціалістами-самостійниками, народними республіканцями, а потім і з соціалістами-федералістами. Усіх міністрів — українських есерів та соціал-демократів — отаман Оскілко оголосив зрадниками і заарештував. Послідувало й оголошення про виключення С.Петлюри та А.Макаренка з Директорії. Є.Петрушевичу Оскілко запропонував стати президентом усієї України. «Новий уряд» Оскілка-Архипенка встиг видати навіть один номер газети з грамотами отамана. До речі, П.Христюк звертає увагу на те, що згаданий переворот відбувся того ж дня, що й гетьманський переворот 1918 р., і називає Оскілка «маленьким гетьманом»³³. «Робітнича газета» після ліквідації акції отамана Оскілка писала: «29 квітня 1919 р. Це — день, з якого *перестав існувати* навіть формально *єдиний національний фронт*. День, з якого *класові суперечності* всередині самого українського громадянства, всередині так званої *свідомої* його частини виявилися з цілою силою, у всій своїй *непримиримості...*» Закінчувалася стаття твердженням, «що рівенські "герої" були лише авангардом, бойовою силою дійсно об'єднаних сил української буржуазії, починаючи з полтавських "хліборобів" і кінчаючи деякими буржуазними групами Галичини»³⁴.

Виступ Оскілка тривав лише один день, але завдав великої шкоди українській справі. Стягуючи сили до Рівного, отаман оголив український фронт, що, власне, призвело до його ліквідації й остаточної втрати Директорією та урядом УНР території. Уряд Б.Мартоса під тиском, з одного боку, радянських військ, а з іншого — поляків, виїхав до кордону з Галичиною. 17 травня 1919 р. він взагалі перейшов на територію «союзної» держави (до Радивілова, потім Бродів, Золочева, Тернополя...). Тим часом громадськість Галичини вороже ставилася до С.Петлюри і до українських соціалістичних партій, які переважали в уряді Б.Мартоса. Президент Української національної ради Галичини орієнтувався

на Антанту, яка, за його словами, не вірила С.Петлюрі, вважала його за «більшовика» і тому відмовляла у допомозі, доки він очолюватиме республіканську армію. «Українська справа загине від командування Петлюри, — продовжував він, — армія не вірить йому, ... бо він не є військова людина»³⁵. Такою ж була позиція і правих кіл наддніпрянців.

Тим часом наприкінці березня — на початку квітня 1919 р. у Києві дійшли згоди такі три партії, як УСДРП (незалежних), УПСР (центральної течії), яка з середини квітня почала називатися просто УПСР, та УСДРП (офіційна). Вони розробили проект договору з метою «спільної боротьби з окупаційним урядом Раковського». Для найкращої організації повстання передбачалося об'єднання на таких умовах: утворення замість Директорії єдиної для всієї України верховної влади під назвою Рада республіки з 9 осіб — по три від кожної партії (враховуючи міжнародні обставини, погоджувалися залишити стару назву); «очищення всієї України від окупаційних російсько-комуністичних військ, повалення існуючої російсько-комуністичної влади, оборона суверенності Української національної незалежної Республіки...» Далі йшлося про надання виборчих прав при створенні місцевої влади у формі робітничо-селянських рад лише тим, хто не користувався чужою працею, про скликання Конгресу робітничо-селянських рад України і прийняття ним Конституції Української Республіки тощо. Для керівництва повстанням «на території України, окупованої російською комуністичною владою», утворювалися Центральний революційний комітет та губернські і повітові ревкоми з представників трьох партій, що підписали даний договір. Привертає увагу один з пунктів, в якому зазначалося про можливість тимчасового збереження у волостях і селах тієї ж влади, яка існувала за радянського правління, за умови певних персональних змін. Вироблені представниками трьох партій умови мали поширюватися і на територію Галичини, для якої Рада Республіки визначалася як верховний орган. Від галицьких есерів та соціал-демократів до складу останньої мали увійти по 1 особі³⁶.

Боротьбу проти більшовицького уряду планувалося розпочати одночасно по всій Україні. На радянській території керівництво повстанням покладалося на Центральний революційний комітет, на території УНР — на Раду Республіки, що мала бути утворена замість Директорії. На практиці все виявилось складнішим, бо цей договір відмовився визнати ЦК УСДРП насамперед через те, що у ньому йшлося про радянську форму влади і про «перехід від капіталістичного ладу до соціалістичного». Не можна забувати й того, що керівництво Української Народної Республіки дізналося про цей документ

лише наприкінці травня 1919 р. Українські ж есери та соціал-демократи (незалежні), не чекаючи вирішення питання про угоду з офіційною УСДРП, вже на початку квітня розпочали повстання. Для здійснення практичного керівництва ним спочатку створили Всеукраїнський революційний комітет і Головну військову раду при ньому, а невдовзі — Головний повстанський штаб, який очолив головний отаман повстанських військ Ю.Мазуренко³⁷. У відозвах і наказах повстанські організації закликали селян і робітників до повалення уряду Х.Раковського й утворення незалежної Української Соціалістичної Республіки.

Тим часом Директорія та уряд Б.Мартоса, залишаючи останні повіти Наддніпрянщини, все ж плекали надію повернутися назад, саме використавши повстанський рух. Прагнення нового керівництва УНР зміцнити свій вплив виявилось у затвердженні 7 травня 1919 р. Закону про склад Директорії, який значно підніс роль головного отамана С.Петлюри. Для законності наказів та постанов Директорії обов'язкова була його присутність на засіданні і підпис на документі. В разі персональних змін у складі Директорії потрібні були підписи трьох її членів, в тому числі обов'язково головного отамана³⁸. В середині травня 1919 р. уряд, не знаючи, власне, ситуації по той бік фронту, у відозві «До народу українського» писав: «Ваше народне правительство і славне республіканське військо спішать з'єднатись з повставшими по всій Україні селянами і робітниками... Вперед же до бою, за волю і землю! За соборну самостійну Україну! За народоправство і соціалізм!»³⁴ Щодо сумнівності ширості, зокрема останньої тези, можна буде зробити висновок з подальшого викладу. Це була не програма дій, а скоріше данина поширеному серед повстанців лозунгу: «За радянську владу, але без більшовиків!»

Для налагодження контактів з повстанськими групами в тилу радянських військ ЦК УСДРП та емісар ЦК УПСР при уряді УНР у листі до них, написаному 20 травня 1919 р. у Галичині, особливо акцентували увагу на тому, що «диктатура пролетаріату на Україні, при значнім числі пролетаріату неукраїнського, віддає українську національну селянську та робітничу демократію під владу чужих національним інтересам українського народа елементів... Селянство і робітництво йде проти більшовиків-комуністів і проти їх диктатури... Всякій партії, яка стане у нас на Україні на ґрунті совітської влади, загрожує судьба партії більшовиків... Совітська влада на Україні — це найкращий предлог для наших сусідів вмішатись у наші внутрішні справи»⁴⁰.

Щодо визначення платформи для об'єднання всіх протибільшовицьки повстанських сил ЦК УСДРП та емісари ЦК УПСР погоджувалися на реформування Директорії та введення

нових членів у соціалістичний уряд, але останній мав бути визнаний всіма повстанцями на Україні. Зважаючи на міжнародну ситуацію, пропонувалося залишити Директорію до скликання Трудового конгресу. Повною несподіванкою для авторів згаданого листа виявився приїзд до Тернополя через тиждень після його відправлення делегації самих повстанців з проектом київського договору трьох партій, про який ішлося вище. ЦК УСДРП відразу почав вносити поправки, які докорінно змінювали спрямування документа. Замість Директорії пропонувалося створити не Раду Республіки, а диктатуру — «президентуру» С.Петлюри. Натомість соціал-демократи погоджувалися на організацію на основі вибору за трудовим принципом сільських, волосних, повітових та губернських народних рад. Замість пункту про «встановлення влади трудового народу, з виключенням елементів, що визискують чужу працю», офіційна українська соціал-демократія пропонувала розширити поняття «трудового народу», викинувши слова «про визиск чужої праці». Пошуки компромісу виявилися непростими. Незважаючи на домагання українських есерів приєднатися до київського проекту договору, уседеки стояли на своєму. Можливість же утворення народних рад вони оцінювали лише як тактичний крок з метою уникнути відкритого конфлікту з повстанцями.

Тим часом дійти згоди треба було якнайшвидше, щоб використати певні успіхи республіканських військ, які на початку червня 1919 р. оволоділи Проскурвом і Кам'янцем-Подільським. Найкращим доказом прагнення до порозуміння могло б бути включення представників повстанців (хоча б українських есерів) до уряду УНР. В дійсності ж сталося те, що 9 червня у Чорному Острові лише уклали «додаткову умову між Центральним комітетом УПСР і Центральним комітетом УСДРП». У ній, зокрема, зазначалося, що внесені контрпропозиції мають бути направлені на обговорення Всеукраїнського революційного комітету. Порушувалося й питання про вихід есерів з уряду через неприйняття висунутих ними умов входження до нього. Але останні пішли на нові поступки уседекам і не тільки не вийшли з уряду, а й направили до його складу нових представників. Розв'язання питання про згоду з повстанцями по той бік фронту відійшло на другий план і така можливість, власне, була втрачена. Справа закінчилася лише частковим порозумінням між УПСР та УСДРП, а УСДРП (незалежним) пообіцяли можливість легального існування за умов лояльності до уряду Української Народної Республіки. УПСР цей компроміс, по суті, нічого не давав, але вона все ще не втрачала надії посилити свій політичний вплив.

Слід зазначити також, що уесдеки, власне, хотіли лише використати повстанців у своїх інтересах й «асимілювати» їхніх провідників. Есери ж навіть направили своїх представників до сформованих спочатку тільки з «незалежників» Всеукраїнського революційного комітету та Головного штабу повстанського війська, хоч одночасно представники ЦК УПСР виїхали і до уряду УНР, начебто в пошуках шляхів до об'єднання сил Всеукраїнського революційного комітету та урядового центру. Проте, як і слід було чекати, цей вояж, як і входження українських есерів до уряду, лише завдали шкоди національній справі, дезорієнтувавши повстанські кола, утворивши враження якоїсь попередньої згоди. Всеукраїнський революційний комітет, переформований після поповнення його представниками УПСР та Селянської спілки в Центральний повстанський комітет, і Головний штаб повстанського війська з кінця червня 1919 р. розгорнули бойові дії не лише в напрямку Києва, а й рушили на Кам'янець-Подільський для зв'язку з урядом УНР. Участь есерів в уряді, агітація уесдеків у повстанських районах призвели до фактичного розкладу руху зсередини. Серед значної частини повстанців з'явилося прагнення до якнайскорішого з'єднання з республіканським військом. Головний штаб змушений був відмовитися від операцій у напрямку Києва. У середині липня повстанці прорвали радянський фронт біля Жмеринки і 18 липня Головний штаб повстанського війська, в тому числі отаман Ю.Мазуренко, начальник штабу український есер Малолітко, начальник повстанської дивізії український есер Я.Діяченко, член Центрального повстанського комітету О.Щадилов та інші прибули до Кам'янця-Подільського⁴¹.

Доки тривало з'ясування внутрішніх незгод в українському таборі, із заходу почала наступати польська армія, яка 16 травня 1919 р. оволоділа Луцьком. Їй вдалося захопити великі склади з військовим майном і багато полонених. Директорія змушена була відходити до Радивілова і далі на Тернопіль.

Але незгоди в українському таборі тривали. Повстанські загопи в тилу радянських військ, керовані українськими соціал-демократами (незалежниками), відмовилися від контактів з урядом УНР. В оточенні ж Директорії соціалісти-самостійники, хлібороби-демократи та соціалісти-федералісти за участю представників галицького уряду готували новий переворот з метою скинення уряду есдеків та есерів, проголошення Є.Петрушевича диктатором Галичини, а генерала О.Грекова — генеральним отаманом. Спроба об'єднання правих сил українського національного табору наприкінці червня 1919 р. вилася у відтворення Українського національно-державного союзу. Як писав орган українських есерів «Трудова громада» від 22 липня 1919 р.,

він активізував діяльність з переходом на Наддніпрянщину галицького уряду⁴².

Змагання особистих амбіцій, прагнення будь-що здобути владу відсувало на другий план головне завдання українського національного руху — творення державності в республіці. Для його позитивного розв'язання необхідні були невідкладні заходи щодо оволодіння ситуацією. Щоб уявити наскільки вона була складною в червні 1919 р. на території, де ще трималася влада УНР, достатньо ознайомитися з доповіддю товариша міністра внутрішніх справ про поїздку по волостях Старокостянтинівського повіту на Волині. Вона була датована 15 червня, з змісту цього документа видно, який розбрат запанував у суспільстві в результаті боротьби за владу ворогуючих політичних угруповань. Наведемо кілька фрагментів: «Селянство збаламучене, озлоблене і морально розбите. Панує місцями ...недовір'я до всіх і всього, найперше до політичних партій і політичної ворожнечі. Немає єдності думки, хоч є велике бажання самим боронити власні інтереси... Партійна боротьба розбила селян на декілька ворожих таборів і спричинилася до повного безладдя на селі. Немало є випадків, коли один брат служить в армії большевицькій, а другий — в українській... До большевиків відносяться співчужаюче, ще їй досі ненавидять лише "комуні" та комісарів. До міського населення і робітництва відносяться теж вороже за його стремління до диктатури над селянством, за несправедливість виборчої права (радянського. — А.Г.) до повітових і губерніяльних совдепів (робітництво вибирало депутатів від кількості населення в п'ять раз меншої, ніж селянство). Єдине у всіх бажання, це — спокою і ладу, бо жити стає неможливим»⁴³.

Селянство виявило незадоволення політикою як радянського, так і українського республіканського таборів. Неспроможність простого селянина розібратися у тонкощах політичних баталій яскраво виявилася в питанні про владу. Поряд з прихильністю до ідеї самостійної незалежної України, реалізація якої пов'язувалася з ім'ям С.Петлюри, щодо форми влади, як свідчив цитований документ, «думка скрізь одна — вся повнота влади самому народові через губерніяльні, повітові та волосні Ради», але з центральним урядом «твердого курсу»⁴⁴. Подібні рішення про форму влади у червні 1919 р. ухвалили представники сільських громад ряду волостей і сіл Старокостянтинівського повіту⁴⁵.

Якщо до радянської влади висловлювалися претензії щодо несправедливості виборчого закону, то до уряду УНР — насамперед земельного. Особливе незадоволення викликало надання пільг іноземним громадянам, що вело до повернення на Волинь великих польських землевласників, а також додаткові наділення землею козаків. Адже все це дуже обмежувало розміри ділянок

для розподілу між безземельними та малоземельними селянами. Протести були настільки серйозними, що товариш міністра внутрішніх справ відправив телеграму особисто С.Петлюрі, в якій твердив, що «необхідний коректив до цього пункту»⁴⁶. Занепокоєння відповідальної урядової особи мало підстави. В одному з липневих повідомлень він змушений був визнати, що ряд сіл «цілком большевицькі, не визнають Української республіканської влади. По мобілізації пішло дуже мало: по 10—15 чоловік із села. Сходи селянські постановили і тих із війська відкликати...»⁴⁷ Все це не могло не послаблювати сили республіканського табору.

Наприкінці червня — на початку липня 1919 р. радянська армія зайняла Проскурів, відтіснивши сили УНР до Кам'янець-Подільського. Наступаючи із заходу, польська армія поступово оволоділа територією Галичини і частиною Волині. Кам'янець-Подільський перетворювався немовби на тимчасову столицю Української Народної Республіки, ставав осередком політичного та військового життя. Сюди ж стягувала сили й опозиція урядові Б.Мартоса. Починався так званий «Кам'янецький період» Директорії, що тривав з червня до листопада 1919 р. і який переважна більшість дослідників та мемуаристів вважає чи не найтрагічнішим в історії українського національного руху.

ЗМІНИ У СПІВВІДНОШЕННІ СИЛ У РАДЯНСЬКОМУ ТАБОРІ (березень — липень 1919 р.)

Як уже зазначалося вище, на початку 1919 р. в Україні склалися сприятливі політичні умови для відновлення влади рад. Готовність співробітничати з Тимчасовим робітничо-селянським урядом виявили ліві течії українських соціалістичних партій. Українські ліві есери, соціал-демократи (незалежні), українські есери центральної течії, а також Селянська спілка заявили про необхідність участі в органах радянської влади не лише сільського пролетаріату, але й малоземельного селянства, так званих середняків або трудового селянства. Вони різко засуджували обмеженість позицій більшовиків, які оцінювали ці домагання як прояв націоналістичної та дрібнобуржуазної природи згаданих партій. Позитивні сторони витягнення в активне політичне життя українського села вони бачили насамперед, у «...згладжуванню ворожнечі між містом і селом, а разом з цим, поскільки революційне місто являлось неукраїнським, і в згладжуванню національної боротьби. Російські більшовики на Україні, — на думку П.Христюка, — всього цього не хотіли

розуміти. Вони свідомо йшли до встановлення» не те що диктатури пролетаріату, а просто диктатури своєї партії»⁴⁴.

Така політика радянського керівництва України не могла не викликати негативних для неї змін у співвідношенні політичних сил у республіці. Відгомін реальних наслідків цього процесу відчувається у рішеннях окружного з'їзду УПСР (комуністів-боротьбистів) Херсонщини, що працював 17—20 червня 1919 р. в Одесі. В резолюції з поточного моменту прямо говорилося, що «...повстанням в значній мірі спричинилися помилки молоді радянської влади і керуючої партії комуністів-більшовиків, що з'ясується слабим знайомством з місцевими умовами, небажанням спочатку рахуватися з ними, а також відсутністю роботи по втягуванню в активну будуючу роботу трудового селянства...»⁴⁹

Дійсно, уряд Х.Раковського виявився нездатним скористатися сприятливою для утвердження радянської влади обстановкою, знехтував можливістю консолідації сил усіх представлених у радах партій. Навпаки, своєю внутрішньою і зовнішньою політикою він викликав до життя впливовий табір опозиції. Особливий опір широких мас селянства, яке у складі населення України становило майже 85%, зустріли земельна, продовольча та національна політика. УСДРП (незалежні) твердили, що без завоювання незалежності, встановлення кордонів України не можна перешкодити вивезенню за її межі озброєними продзагонами, які самочинно вилучали у населення не лише хліб, а й інше продовольство. «Незалежні» не заперечували проти необхідності допомоги сусідній Росії, але за умов налагодження товарообміну таким чином, щоб український селянин мав упевненість у тому, що його не грабують і що за безкорисливу допомогу однієї суверенної республіки іншій він згодом отримає відповідну компенсацію⁵⁰.

Не сприяла популярності уряду Х.Раковського його беззастережна орієнтація на союз з радянською Росією навіть за рахунок відмови від ряду здобутків національно-визвольного руху. Так, у пошуках шляхів стабілізації обстановки в республіці саме Раднарком УСРР виступив з ініціативою об'єднання діяльності залізниць України та Росії. Відповідно на це була директива ЦК РКП(б) Центральному Комітету КП(б)У від 8 квітня 1920 р.⁵¹ Уряд УСРР свої дії мотивував тим, що на залізницях республіки виникли великі труднощі після того, як Директорія, відходячи на захід, «вивезла архіви і фінанси залізничних установ», і що разом з нею виїхала частина адміністративно-технічного персоналу⁵². Це був лише один з кроків назустріч утворенню у червні 1919 р. так званого військово-політичного союзу Радянської України та Радянської

Росії. Питання про доцільність такого союзу викликало бурхливі дебати на засіданнях ЦВК Рад України.

Здається доречним нагадати склад 3-го Всеукраїнського з'їзду Рад, який відбувся у березні 1919 р. Майже 15,6% загальної кількості делегатів становили представники різних національних соціалістичних партій. У губернських делегаціях цей процент був ще вищим: у Волинській — 50%, Херсонській — 29%, Полтавській — 26,3%⁵³. Але переважали на з'їзді Рад більшовики та співчуваючі їм делегати (відповідно, — 927 і 458 чол.), 87 делегатів і 32 співчуваючих налічувала фракція УПСР, лівих есерів було, відповідно, 38 і 50 чоловік, від «комуністичного» Бунду — 19, ОЕСРП та «Полей-Ціон» — 6, анархістів — 2, УСДРП — 2, УСДРП (незалежних) — 1, лівих УПСР — 100, лівих українських есерів (комуністів) — 150, безпартійних — 70. За нормами, визначеними прийнятою на цьому ж з'їзді Конституцією УСРР, до обраного 10 березня 1919 р. ЦВК Рад увійшли 89 комуністів і 10 лівих українських есерів (комуністів)⁵⁴.

Після того, як Директорія та уряд УНР 2 лютого 1919 р. залишили Київ, значний вплив на визначення політичної обстановки в Україні мали партії та угруповання, представлені у радах. З одного боку, в останніх, як і в усіх структурах державної влади УСРР, переважали більшовики, з іншого ж — активно діяли ліві течії соціалістичних національних партій, насамперед УСДРП (незалежних) та лівих українських есерів, які домінували у керівництві повстанським рухом. Ліві українські есери (комуністи) висловили бажання співробітничати з радянською владою.

Представлені в радах партії розгорнули активну боротьбу за вплив у політичному житті, у створенні й діяльності органів влади. Це наочно виявилось вже на перших березневих засіданнях ЦВК Рад України під час формування його президії та Раднаркому УСРР. Проти входження представників опозиції до президії ЦВК Рад категорично заперечував Г.Пятаков. Він вважав, що представники фракції лівих українських есерів (комуністів) будуть лише гальмувати справу, як безвідповідальна опозиція⁵⁵. Нарешті, пленум ЦВК Рад 14 березня 1919 р. затвердив однопартійний, більшовицький склад його президії⁵⁶. Гостре протистояння виникло і під час формування Раднаркому. Тільки після втручання ЦК РКП(б) й особисто В.Леніна, які побачили у діях керівництва УСРР загрозу існуванню радянської влади, ЦК КП(б)У в квітні погодився переглянути рішення про ставлення до інших партій і пішов на певну політичну угоду з лівими українськими с.-р. (комуністами) та деякими іншими партіями і групами лівого крила революційної демократії, визнавши за ними право мати представників у ЦВК Рад, його президії і в уряді, щоправда, не на ключових постах. Невдовзі

це було реалізовано⁵⁷. На пленумі ЦВК Рад 12 квітня 1919 р. Г. Пятаков змушений був заявити: «Наша партія гадає, що партія у. с.-р., не дивлячись на свої хитання і шатання, достатньо твердо стоїть на боці пролетарської диктатури, щоб її представника можна було ввести не лише до президії, але й у робітничо-селянський уряд, у Раду народних комісарів»⁵⁸. Г.Пятаков при цьому мав на увазі, зокрема, те, що ряд членів згаданої партії брали активну участь у повстанському русі проти політики радянського уряду України.

Тим часом можливість і необхідність співробітництва більшовиків з лівими елементами українського національного руху з додержанням певних умов і на платформі радянської влади визнав у доповіді на спільному засіданні пленуму ЦВК Рад України, Київської ради, профспілок та фабзавкомів 23 квітня 1919 р. Л.Каменев, який прибув з Москви. Констатуючи складність становища в країні та в Україні, він зосередився на значенні в налагодженні співробітництва з лівим крилом національної революційної демократії правильного розуміння національного питання. «...Ми знаємо, що дрібнобуржуазні партії суть партії, що хитаються, ми знаємо, що поряд з тими, що готові свідомо чи несвідомо пошкодити нам..., є чесні, щирі люди. Ми були б штемпельованими ідіотами, — продовжував він, — якби ми думали, що по всій Росії, по всій Україні існують тільки комуністи: в країні, де маси селян, не можуть бути поголівно усі комуністами-більшовиками... Нам потрібні працівники і всякий, хто чесно йде боротися разом з нами, лити свою кров у боротьбі проти царських генералів... ласкаво просимо». Здається, все справедливо. Але в заключній частині доповіді відверто проступають ознаки неприйняття більшовицькою партією будь-якої іншої партії або думки. «Припиніть думати, що ви можете будь-що змінити в організації радянської влади, створеної досвідом мільйонів, — говорив Л. Каменев. — Ніяка політична партія не може змінити ту партію, яка набула світового характеру і яка світовим пролетаріатом затверджена, як форма диктатури пролетаріату»⁵⁹.

12 травня 1919 р. пленум ЦВК Рад України включив до Раднаркому членів фракції лівих українських есерів (комуністів), їхні представники посіли посади наркомів юстиції, фінансів, освіти, а також заступників наркомів продовольства, НКВС та голови Української Ради народного господарства. Склад ЦВК поповнили також трьома лівими у. с.-д. «незалежниками» трьома членами єврейського комуністичного союзу «Бунд». 26 травня ЦВК включив до складу Верховного трибуналу поряд з більшовиками О.Крусером та Н.Власенком українського есера (комуніста) П.Любченка і лівого есера (борбиста) М.Качинського⁶⁰.

Поряд з певними кроками назустріч радянській владі, «незалежники» наприкінці березня — початку квітня 1919 р. вдалися до пошуку компромісу з УПСР (центральної течії) та УСДРП (офіційною) для «спільної боротьби проти уряду Х. Раковського». У 20-х числах березня вони взяли участь у Кам'янецькому трудовому конгресі та утвореному там «Комітеті охорони республіки», про що йшлося вище. Один з керівників повстанського руху в Україні навесні 1919 р. уесдек (незалежник), згодом член УКП (боротьбистів), а потім один з фундаторів УКП Ю. Мазуренко у листі до Х. Раковського від 27 грудня 1919 р., аналізуючи події року, писав: «Невдала і невміла політика — політика пануючої партії К. П. У. у галузях господарській так і національній... відштовхнула від себе селянську трудову масу і деморалізувала робітників, зайвий раз підтвердивши те, що... партія К. П. У. не була органічно зв'язана з трудящими масами України...» В результаті, за твердженням Ю. Мазуренка, «на початку квітня... партія "У. С. Д. Р. П. незалежних", враховуючи становище, що утворилося, і бачачи повстання, що розпочалося, самонадіянно кидається у стихію, що закипала, сподіваючись попередити захоплення її контрреволюційними силами і зайняти керівну роль у повстанні, опершись на сільський пролетаріат і бідніше селянство». При цьому він підкреслює, що «незалежники» пішли у повстання під пролетарськими гаслами: «Диктатура пролетаріату і біднішого селянства» та «Українська Соціалістична Радянська Республіка», намагаючись спрямувати його «не проти радянської влади, як такої, не проти влади комуністичної, а проти влади даного уряду, як влади "окупаційної"»⁶¹ Адже відомо, що в українських колах уряд Х. Раковського інакше не називали, як «московським».

«Незалежники» заперечували наявність у їх партії самостійницьких тенденцій, пояснюючи, що слово «незалежні» у її назві означає лише окремість від «офіційної» УСДРП. «Незалежники» заявляли, що вони завжди відстоюватимуть «ідеал політичної рівності націй»⁶². Різкий протест у них викликала і земельна політика уряду Х. Раковського. «"Комуна" в очах селянина — це є грабіжництво, безпорядочний вивіз всього, що є перед очима... "Комуна" в очах мас — це є окупація і панування чужинців,— писав їхній орган "Червоний прапор" 24 квітня 1919 р.— От в чому причини незадоволення і повстанських рухів. І якраз не на куркулях найбільше відбивається ця політика, бо ці завше мають можливість одкупитись од неї, а на незаможному населенні і в повстаннях бере участь іменно це населення...» З останнього твердження логічно випливає неприйнятність оцінки цих повстань радянською владою, як бандитизму. «Коли з сторінок преси повстанські рухи охрещуються бандитизмом, то

ці банди такі ж самі, як і ті, що боролися з гетьманом, так і ті, на яких прийшла до нас північна "совєтська власть"⁶³, — зазначалося в газеті УСДРП (незалежних).

25 червня 1919 р. головний отаман повстанських військ Ю.Мазуренко направив Х.Раковському у Київ «Ультиматум» із звинуваченням «так званого Українського робітничо-селянського уряду» в «„несоціалістичній і некомуністичній окупаційній політиці» і вимогою протягом 24 годин зректися влади, передати її повстанським революційним комітетам і вивести з України радянські війська⁶⁴. Але у згаданому вище грудневому 1919 р. листі до Х.Раковського Ю.Мазуренко продовжував наполягати на тому, що «незалежники» щиро пішли у повстання під радянськими гаслами. Для підтвердження цього він нагадував появу у першій половині квітня цього ж року наказу № 48 Всеукраїнського ревкому, який закликав маси на боротьбу і проти уряду Х.Раковського, і проти Директорії. Слід звернути увагу на певний нюанс у висвітленні цієї події в листі, порівняно з поширеним у літературі. Ю.Мазуренко свідчить, що у першій редакції у п'ятому пункті наказу дійсно був заклик до арешту «зрадницької Директорії, яка веде переговори з французькими та іншими імперіалістами», але далі він розповідає, що з одержанням відомостей про утворення нового кабінету УНР за участю соціалістів, який ніби був за радянську форму влади, згаданий пункт зазнав суттєвих змін. Йому надали більш загального звучання, без згадки про Директорію, а лише «про арешти агентів, ..зрадників трудящих мас, які ведуть переговори з імперіалістами...»⁶⁵. Але дуже скоро стало зрозумілим, що, по-перше, щонайменш «перебільшеними» виявилися відомості про прихильність уряду уседека Б.Мартоса до радянської форми влади; по-друге ж, не справдилися й розрахунки на оволодіння керівництвом повстанським рухом. Ю.Мазуренко відверто визнав це у своєму листі. «Спочатку есєро-єсдеківська агітація, а пізніше і петлюрівсько-денікінська — внесли розвал у повстанський рух» Для партії стало очевидним, — писав він, — що вона зіграла на руку контрреволюції і, проспівавши свою лебєдину пісню моїми вустами в ультиматумі-відозві, стала шукати виходу з тяжкого становища і засобів виправити свою грубу помилку. Партія не розраховувала своїх сил, не врахувала достатньо об'єктивних умов і наслідків, які могли виникнути від її помилкового кроку...»⁶⁶

Зрештою, на нарадах 18—19 липня 1919 р. деяких членів Організаційного комітету УСДРП (незалежних) і відповідальних працівників партії було прийнято рішення про вихід з повстання та опублікування цих матеріалів. Останнього здійснити не вдалося через об'єктивні обставини. В цей час активно розгорталися переговори з представниками УПЛСР (комуністів) та з

КП(б)У про спільні дії в боротьбі проти денікінців, а також готувалося об'єднання «незалежників» та УПЛСР (комуністів) в одну партію—УКП (боротьбистів). В яких напрямках велася ця робота дають уявлення матеріали вже згаданого вище червеневого Окружного з'їзду УПЛСР (комуністів-боротьбистів) Херсонщини. У його рішеннях відбилася розуміння необхідності єдності дій. «Дрібні розходження треба відсунути на задній план, — зазначалося на з'їзді. — Під час боротьби з внутрішніми контрреволюційними вибухами треба користуватися не тільки зброєю, а головним чином словом, роз'ясненням, агітацією з огляду на те, то в повстання можливе втягнення спровокованих мас селянської бідноти, котру треба освідомити і відколоти...»⁶⁷

Відносно стосунків з КП(б)У конференція визнала необхідним встановити найтісніший контакт з нею і «якнайскоріше провести взаємне порозуміння в справі вияснення позиції КП(б)У до національного моменту в соціалній революції і справи з формами федеративного об'єднання радянських республік». Щодо «незалежників» та лівих есерів (боротьбистів) порушувалося питання про застосування заходів «в напрямку, сприяючому повному комуністичному самовизначенню цих партій та одмежуванню незалежників од націоналістичних тенденцій...» і подальші тісні зв'язки з ними⁶⁸. Разом з тим конференція вважала необхідним викриття політики лівих есерів (активістів і «меншості») та УПСР центральної течії, «які об'єднували значне коло інтелігенції з народницькою ідеологією» й опорою «на маси заможного селянства». Негативне ставлення було виявлено до анархокомунізму. Окреме місце відводилося питанню про об'єднання радянських соціалістичних республік, в резолюції з якого найкращою формою вважалася Всесвітня федерація радянських республік⁶⁹.

Суперечності в радянському таборі не обмежилися хитаннями союзників більшовиків з лівих течій української революційної демократії. На початку травня 1919 р. на півдні проти уряду Х.Раковського виступив командир Червоної армії, кавалер ордена Червоного прапора Григор'єв, формування якого розбили французький десант в Одесі та Миколаєві. 11 травня 1919 р. уряд УСРР оголосив його поза законом.

12 травня 1919 р. у промові на пленумі ЦВК Рад України від фракції лівих українських есерів (комуністів) (саме до цієї партії належав і Григор'єв) В.Блакитний назвав останнього зрадником революції й партії. «Партія українських есерів (комуністів), — говорив він, — радо і охоче дає своїх представників в уряд, щоб розділити з комуністичною партією усю вагу відповідальності за дальніше діло революції, як вона до цього часу ділила з нею роботу в створенню революції на Україні»⁷⁰. Ці слова були зустрінуті аплодисментами. Виявляючи певний революцій-

мий романтизм у ставленні до комунізму, В.Блакитний показав себе, разом з тим, реальним політиком у національному питанні, заявивши, що його партія бачить шлях до успіху революційної справи у встановленні рівноправності усіх мов в Україні, а не нав'язуванні однієї української. Він вважав, що хиби радянського уряду у продовольчому, земельному, національному питаннях випливають з того, що «пролетаріат місцевий (український.— А.Г.) пролетаріат сільськогосподарський не так близько був коло роботи, як то йому належало по самій соціальній структурі України». Тому ліві українські есери (комуністи) бачили своє головне завдання в забезпеченні обслуговування апарату державної влади «...силами пролетаріату села і міста»⁷¹.

Від фракції лівих есерів (борбистів) до підтримки радянської влади закликав М.Качинський: «Усі наші сили ми покладемо на те, щоб усякий прояв контрреволюції, у якій би формі, у якому б вигляді це не було, всі ці прояви зустрінуть з нашого боку таку ж енергійну відсіч, як і з боку інших радянських партій...»⁷² Член «Комуністичного Бунду» М.Рафес наголосив, що його партія, направляючи свого представника до ЦВК Рад, бачила своє завдання в об'єднанні сил єврейського робітництва в боротьбі за утвердження влади Рад з усіма робітниками України⁷³.

Декларування на пленумі ЦВК Рад 12 травня 1919 р. представниками лівого крила соціалістичних національних партій України свого прагнення до єднання з більшовиками у боротьбі за збереження радянської влади мало величезне значення для успіху цієї справи, бо становище уряду Х.Раковського тоді дуже ускладнилося. Адже 9 травня 1919 р. 15-тисячна дивізія Григор'єва рушила в напрямку Катеринослава, Кременчука, Черкас, поповнюючись по дорозі деякими тиловими частинами Червоної армії і спираючись на прихильність значної частини селянства. Звернений до останнього «Універсал» Григор'єва значною мірою критикував саме ті напрямки політики уряду УСРР, згубний вплив яких кожний селянин встиг відчутти на собі. «Народе український, народе змучений..., політичні спекулянти обманули тебе і хитрими заходами використали твою довірливість, замість землі та волі тобі насильно нав'язують комуну, надзвичайку і комісарів... забирають твій хліб, реквізують скотину твою і... запевняють тебе, що все це на користь народу...»⁷⁴ От і виходило, що, з одного боку, на Григор'єва робили ставку численні представники антирадянськи настроєних лівих есерів-активістів, правих есерів, частина «незалежників» тощо, а з іншого,— його підтримували досить широкі маси трудового селянства. До речі, в оригіналі цей «Універсал» був написаний російською мовою.

Але й Х.Раковський не був позбавлений підстав заявити 12 травня 1919 р. на пленумі ЦВК Рад України, що «...справа

зводиться до того, що кожний намагається використати найпопулярнішу в даний момент силу з наміром після цього її усунути і взяти самому владу». У Григор'ївщині ж він побачив переплетіння різноманітних інтересів. «Єдине, що об'єднує їх, — говорив він, — ненависть проти радянської влади і багато, що роз'єднує — кожний з цих фракцій буде прагнути взяти Григор'єва в свої руки, або, навпаки, Григор'єв, з свого боку, буде старатися, кидаючи одних проти інших, взяти їх усіх у свої руки..»⁷⁵ Між іншим, цей прогноз пізніше яскраво реалізувався, зокрема, у стосунках між Григор'євим і Махном. Останній, зрештою вбив його. Але в ході подібних суперечок годі було шукати прояви розуміння того, як вони відібуваються на долі народу України.

Представник фракції «незалежників» Биковенко повідомив, що хід подій примушує його партію вже тепер активно виступити на політичну арену, стати в ряди борців за владу Рад⁷⁶. Перед голосуванням запропонованої більшовиками резолюції Г.Петровський оголосив про приєднання до неї лівих українських есерів. Резолюція, яка схвалювала заходи уряду УСРР щодо рішучого придушення виступу Григор'єва і кликала до боротьби з ним усіх робітників і селян республіки, була схвалена одностайно⁷⁷. Ліве крило української революційної демократії виступило в цій справі єдиним фронтом з більшовиками. У придушенні виступу Григор'єва велику роль відіграли залізничники, які відгукнулися на телеграфний заклик заступника наркома шляхів сполучення від 11 травня стати до збройної боротьби проти заколотників, а кожного, «хто помічений у сприянні Григор'єву», вважати ворогом робітничо-селянської влади⁷⁸.

Збираючи сили для придушення виступу Григор'єва, радянському уряду довелося піти на деякі зміни у політичному курсі. Так, у травні було дозволено видання газет ряду опозиційних партій, в тому числі анархістів. З'явився свій орган у махновців. Як вже згадувалося вище, саме у травні представники лівих течій національних соціалістичних партій увійшли до складу урядових структур УСРР.

Тривали пошуки компромісу між більшовицькою більшістю та силами опозиції у ЦВК Рад із земельного питання. Але вони, власне, виявилися марними. На пленумі ЦВК Рад 26 травня 1919 р. представник лівих есерів (борбистів) М.Качинський наполягав на тому, що не великі радянські господарства, а лише одноосібні селянські можуть стати підвалиною у хлібній і взагалі продовольчій справі. Він вважав нереальним поповнення недостатніх ресурсів продовольства за рахунок радгоспів⁷⁹. Суттєві поправки до обговорюваного проекту земельного закону внесла фракція лівих українських с.-р. (комуністів). Значна частина зауважень була врахована при доопрацюванні цього закону.

М.Полоз рішуче заперечив проти звинувачення його фракції в агітації проти законопроекту в цілому і нагадав, що вона підтримала його ще на 3-му Всеукраїнському з'їзді Рад, хоч і за умов внесення певних поправок⁸⁰.

В зв'язку з вищесказаним, здається, доцільно звернути увагу і на те, що вироблення земельного закону на початку 1919 р. не стало повною монополією комуністів. Але їхня непоступливість у ході обговорення, нічим не виправданий поспіх із запровадженням колективних форм господарювання, тоді як селянство ждало здійснення своєї одвічної мрії про власну землю, зумовили посилення негативного ставлення до уряду Х.Раковського та вибух повстань проти нього.

І все ж таки останньому вдалося утриматися при владі в умовах, коли на півдні спалахнув виступ Григор'єва, в інших місцевостях, особливо на Київщині, ширилося повстання під проводом «незалежників», на сході розгортався наступ Добрармії А.Денікіна, яку підтримувала Антанта, а на заході активізувалися сили УНР. Позитивну роль відіграло, зокрема, встановлення співробітництва більшовиків у радах з лівими елементами українських соціалістичних партій, участь останніх в урядових структурах УСРР. Велике значення мала і відсутність єдності у повстанському русі. Досить відокремлено, як вже зазначалося вище, діяв повстанський центр «незалежників». Не погодився на пропозицію Григор'єва про об'єднання Н.Махно. Відомо ж, що радянське керівництво цього дуже боялося. Після отримання 12 травня 1919 р. повідомлення про оголошення Григор'єва поза законом Н.Махно негайно видав наказ своїм військам вжити найенергійніших заходів до утримання фронту. В ньому зокрема, він писав: «Честь і гідність революціонера вимагають від нас залишитися вірними революції, народу, і чвари Григор'єва з більшовиками за владу нас не можуть змусити відкрити фронт для кадетів-білогвардійців»⁸¹. Але пообіцявши тримати фронт, Н.Махно категорично відмовився випускати відозву проти григор'ївців доти, доки направлена ним делегація особисто не з'ясує причин і характеру виступу. Цим він викликав недовіру до себе з боку радянського керівництва.

Слід зазначити, що уряд УСРР і командування радянськими збройними силами не змогли використати для зміцнення радянської влади Н.Махна, який навесні 1919 р. виявив бажання активно співпрацювати з Червоною армією, а його формування ще в лютому увійшли до складу новоствореної Задніпровської дивізії, як її 3-тя бригада. Для Українського фронту це відіграло важливу роль, бо Н.Махно відтягнув на себе сили білих і допоміг ліквідувати розрив між Українським та Південним фронтами. В.Версгюк у праці «Махновщина» слушно зазначає про втрату радянським табором

можливості зміцнити свої сили, оскільки у той момент дійсно «серед повстанців і селян півдня України, включаючи і махновський район, панував революційний настрій, прагнення до боротьби з білогвардійською контрреволюцією»⁸². А район цей мав величезні людські ресурси, які за певних умов можна було б перетворити на військові формування. Але цього не сталося.

Різке погіршення становища радянських військ у травні — червні пояснювалося не тільки відволіканням значних сил на боротьбу з повстаннями і недооцінкою боєздатності Добровольчої армії, а головне непродуманими хибними діями радянського командування Росії та України, насамперед у зв'язку з ліквідацією Українського фронту. Досить чітко уявлення про ставлення до цієї акції української сторони дає, як нам здається, звернення члена РВР Південного фронту Савицького до Ради Оборони УСРР від 9 червня 1919 р., текст якого зберігся серед матеріалів ЦК УКП (боротьбистів). Наведемо цей документ. «Між ЦВК УСРР і ЦВК РСФРР відбулась угода про об'єднання революційних фронтів усіх братніх республік, а також постачання армій із спільних засобів усіх соціалістичних республік», і що форми об'єднання повинні бути вироблені Ц. В. К. республік. На ділі виявилось наступнє: 7 травня був отриманий наказ від Реввійськради РСФРР за підписом тов. Троцького, за яким Український фронт розформовувався. II-а армія разом з іншими частинами РСФРР, мала утворити XIV армію і перейти до Південного фронту, I та III армії об'єднувалися під загальним командуванням і утворювали XII армію РСФРР, що переходила до Західного фронту, штаб якого розміщувався у Смоленську. Штаб же XII армії перебував у Бахмачі або Конотопі. З цього робився висновок, що це не є об'єднання революційних фронтів братніх соціалістичних республік, а «повне злиття під РСФРР». А далі підкреслювалося, що «подібне розв'язання питання про об'єднання революційних фронтів повинне було вирішуватися відповідно виробленої форми ЦВК республік і за їх згодою — таке швидке рішення призведе лише до загибелі... Беручи до уваги також те, що така швидка ломка вже налагодженого апарату і разом з ним увільнення авторитетних осіб, які знають місцеві умови життя, особливо на Україні, де доводиться бути не лише командуючим і вождем мас і заміна їх особами невідомими для мас... теж хворобливо відіб'ється на формуванні української армії та її боєздатності. Переведення мозку армії з Києва до Конотопа або Бахмача і об'єднання, починаючи від Одеси і закінчуючи Лунином, в одну армію... — це значить залишити Правобережну Україну». І далі: «Визначаючи спільне командування, — писав Савицький, — я вважаю, що наказ Троцького є актом не оперативного характеру, а державного і розв'язання його

належить Ц. В. К. та урядові У. С. Р. Р., а тому єдиний вихід із запутаного і важкого становища, що склалося, це тимчасово призупинити виконання наказу, обговоривши його на засіданні Ради Оборони, уряду та Ц. В. К. України і не лише скасувати Український фронт, а утворити Реввійськграду У. С. Р. Р.»⁵³

Отже, українська сторона не бажала залишатися пасивним спостерігачем подій і прагнула запобігти очевидним згубним наслідкам нав'язуваної Л.Троцьким реорганізації фронтів, зовсім несвоєчасної в умовах складної політичної й бойової обстановки. Вже найближчі події підтвердили справедливість викладених вище побоювань. Здійснювана Л.Троцьким акція по ліквідації Українського фронту, зокрема, порушила систему постачання діючої армії усім необхідним, в тому числі зброєю та боєприпасами. Особливо хворобливо це відбилося на махновських формуваннях, які довгий час фактично перебували між двох фронтів.

Виступ Григор'єва не лише примусив відмовитися від походу на допомогу радянській Угорщині, але, послабивши радянський фронт, дав можливість денікінцям 19 травня 1919 р. перейти в успішний наступ. Здається щонайменш дивним те, що коли у 20-х числах травня того ж року при відсутності необхідної кількості зброї та боєприпасів, ціною величезних людських втрат Н.Махно продовжував чинити опір добровольчим формуванням, Рада робітничо-селянської оборони УСРР 25 травня 1919 р. винесла рішення про ліквідацію махновщини у найкоротший термін. До цієї операції підключили загони ЧК. Центральним комітетам усіх радянських партій наказано було вжити відповідні політичні заходи. Ця широка каральна акція готувалася, власне, проти тих, хто досі ще залишалися союзниками. Логічне приєднання до думки В.Верстюка про те, що причина цих недалекоглядних дій крилися у втручанні Л.Троцького, якого мало цікавили їхні наслідки для України⁵⁴. Замість консолідації усіх наявних сил для опору денікінцям останній своєю несвоєчасною і безкомпромісною боротьбою з «партизанщиною» фактично полегшив А.Денікіну успішний похід в Україну.

Тим часом метод посилення репресій, визнаний квітневим пленумом ЦК КП(б)У як найефективніший у боротьбі з повстанцями, результатів не дав. У квітні НКВС зареєстрував 93 виступи, а в перші дві декади липня того ж року їх було вже 207. Не допомагало застосування кругової поруки, захоплення заложників, запровадження воєнної блокади виселення родин повстанських ватажків тощо. Зрештою НКВС висловив думку, що порятунок можна шукати лише у неорганізованості селянських мас⁵⁵. Серйозний шанс на успіх давала радянській владі неузгодженість дій, а часто й відкрита ворожість один до одного повстанських ватажків.

Глибоко принципові розходження між більшовиками та представниками інших радянських партій у владних структурах УСРР також завдавали великої шкоди справі консолідації сил. Останні, хоч і були у меншості, але представляли більшість населення, тобто мали міцну соціальну базу і всі підстави претендувати на владу. Незгоди виникли (не в останню чергу) в зв'язку із розв'язанням питання про умови укладення військово-політичного союзу радянської України з радянською Росією й об'єднання зусиль усіх радянських республік для боротьби проти зовнішніх і внутрішніх ворогів, насамперед проти наступу Добровольчої армії. У доповіді про міжнародне становище та об'єднання радянських республік на пленумі ЦВК Рад УСРР 14 червня 1919 р. Х.Раковський запропонував в основу об'єднання покласти два принципи, які були сформульовані у рішенні ЦВК РСФРР від 1 червня ц.р.: визнання національного самовизначення трудящих усіх республік, але разом з тим і необхідності «цілого ряду об'єднань»⁸⁶. Малось на увазі, що «...центральні установи, ті об'єднання, які будуть утворені, повинні бути виявом волі усієї федерації, повинні перебувати під контролем представників усіх радянських республік»⁸⁷. До речі, Х.Раковський розумів уразливість його позиції з точки зору представників українських національних кіл, але твердо наполягав на відрядженні до Москви делегації, яка б разом з представниками інших республік взяла участь в обговоренні конкретних форм «соціалістичного об'єднання радянських республік»⁸⁸.

Бажання взяти участь у розгляді цього питання виявили УСДРП (незалежних), а також представники «Комуністичного Бунду», які входили до ЦВК⁸⁹. Від фракції лівих українських есерів (комуністів) О.Шумський висловив побоювання опозиції, яка побачила у такому об'єднанні спробу відновлення колишньої Російської імперії, з чим вона вважала необхідним рішуче боротися⁴⁰. Замість пропонованого Х.Раковським, а вірніше КП(б)У, конкретного союзу радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму (причому мова йшла про спільні органи керівництва збройними силами, економікою, залізницями, фінансами згідно з декретом ЦВК Рад РСФРР про військово-політичний союз республік від 1 травня 1919 р.), лівий блок закликав до утворення Всесвітньої федерації радянських республік, серед яких вони насамперед називали Угорщину, де в той час спалахнула революція. О.Шумський піддав суворій критиці національну політику уряду Х.Раковського, заходи якого в справі формування державного апарату він із самого початку характеризував «з точки зору національної нейтральності», як неприпустимі. «Під маркою боротьби з нетлорівщиною, — говорив він, — відкидався взагалі український елемент, укра-

їнські вчителі, інтелігенція, яких пролетаріат мусить притягувати до роботи, як він їх тягне в Росії. Це не було зроблено як слід. До цього питання — притягнення української інтелігенції до апарату влади, не віднеслись достатньо серйозно, і українська інтелігенція в масі пішла організувати повстання»⁹¹. О.Шумський особливо виділяв питання про мову. «Ця інтелігенція, — продовжував він, — яка не є інтелігенцією кулацькою, із-за того, що їй відказали від куска хліба, а підчас із-за того, що вона має черезчур тонке націоналістичне почуття, ця інтелігенція завдяки цій новій неправильній тактиці радянської влади була відкинута в лагерь контрреволюції». Вказував він і на той факт, що через помилки в питанні про мову деякі українські національні елементи пролетарської інтелігенції, навіть робітничі елементи, які не могли йти з Петлюрою, пішли за ним із-за цього питання⁹².

Отже, О.Шумський спробував проаналізувати причини ускладнення обстановки і заявив про готовність його партії — УПЛСР (комуністів) — майбутніх боротьбистів співпрацювати з радянською владою, продемонструвавши близьку до комуністів позицію, але в той же час його фракція знову намагалася відстоювати сумнівну перспективу міжнародної федерації соціалістичних республік. Суть же конфлікту, здається, полягала в тому, що боротьбисти не бажали визнавати керівну роль всеросійського центру, в чому вони зовсім не бізпідставно бачили ущемлення своїх національних інтересів.

Ще відвертіше подібні погляди виявилися у виступі українського лівого есера (борбиста) М.Качинського. «Ядром, основою нашої соціальної революції, — заявив він, — в силу різних обставин, можливо історичних, а може навіть чисто географічних, є та частина, яку ми називаємо Великоросія. „І не дивно тому, що коли практично ставиться питання про об'єднання усіх радянських республік, то мимоволі звертається туди... Там історично склався центр і туди природно здавалося б тягнуться усі погляди... Але це спрощений шлях, яким іти не можна, — продовжував він, — я не марксист, я народник, я скажу: "Да, принцип економічний примушує нас, вимагає від нас об'єднання, але саме об'єднання за принципом федеративним, а не за принципом якогось звільненого від усіх умов голого централізму"», бо останній "є зародок, початок найзгубнішого розпаду"⁹³. Далі М.Качинський радив, зокрема, спочатку наповнити пропонувану федерацію конкретним змістом, вважаючи, що й «Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка...це лише форма, це лише назва зовсім не заповнена будь-яким змістом»⁹⁴.

Близькою до викладених вище поглядів лівих українських есерів (комуністів) та лівих есерів (борбистів) виявилася і позиція фракції лівих українських соціал-демократів (незалежних), від

якої виступав В.Гукович. «Ми визнаємо федерацію, але всесвітню федерацію соціалістичних республік». Щодо утворення центрального органу для керівництва боротьбою проти «зовнішніх сил» у даний час, він закликав до обережності, акцентуючи увагу на необхідності спочатку виправити помилку, про яку говорив О.Шумський, а саме, у розв'язанні питання використання українських національних кадрів в урядових структурах. В.Гукович на перше місце теж висував національне питання і заявив: «Ми повинні тепер стати на більш певний шлях, ми повинні ті національні гасла не зупиняти, а націоналістичну культуру українську підтримувати»⁹⁵. При визначенні перспективи заключення безпосереднього союзу з Росією на основі федерації М.Качинський, як і інші представники опозиції, намагався ухилитися від визнання нагальної необхідності зосередження радянських сил для боротьби з денікінцями та Директорією, яка також активізувала свої дії. Вони знов і знов поверталися до вимог про утворення комісії для вироблення таких форм федерації, які б забезпечували можливість приєднання до неї кожної будь-коли утвореної у світі соціалістичної республіки. Але ж це було дуже далеким від реальності. Тому ліві фракції українських соціалістичних партій зазнали жорсткої критики не лише з боку комуністичної більшості, але й, зокрема, з боку представника єврейського «Комуністичного Бунду» М.Рафеса. Останній цілком слушно зауважив, що зарано говорити ще навіть про Угорщину, де вже розгортається революція. Він запропонував підтримати проект резолюції Х.Раковського про визнання декрету ЦВК Рад РСФРР від 1 червня 1919 р. як такий, що «конкретно тільки з точки зору практичної політики відповідає на питання». М.Рафес, разом з тим, засуджував і дії уряду Х.Раковського в національній політиці, зокрема у ставленні до національних меншин. Але, зрештою, він заявив, що його фракція підтримує резолюцію, вироблену на основі схваленої у Москві⁹⁶.

У надто різкому заключному слові по доповіді Х.Раковського В.Затонський суворо засудив позицію українських фракцій у ЦВК Рад України. «Ми говоримо українцям: хочете — працюйте... Пропонують, кажу я, саботаж — обрати комісію, щоб скласти конституцію... Був час, — продовжував він, коли ви з Рафесом засідали в покійній Центральній Раді, яка, коли її розганяли, пам'ятає чимсь займалась? Вона якраз займалась виробленням конституції... Невже ж ми будемо робити це в той момент, коли Денікін бере нас за горло? Тут у нас питання про бойове об'єднання... в таких галузях, проти якого важко заперечувати»⁹⁷. Нагадаємо, що йшлося про об'єднання народних комісаріатів — військового, шляхів сполучення, фінансів, керівництва народним господарством. Наполягаючи на прийнятті резолюції комфракції,

В.Затонський висловив надію на те, що розбіжності, які виникли під час обговорення, не вийдуть за межі зали засідань. Якщо ж запропонований варіант опозицію не влаштовує, то він уповноважений комфракцією заявити: «Товариші, робіть, що хочете, але робіть скоріше—рвіть, якщо хочете, хочете—йдіть до Григор'єва, робіть, що хочете, далі чекати ми не можемо. Коли наступає на нас Денікін, Григор'єв і т.п. нам необхідні практичні дії. Ми оберемо комісію... і я вірю, що надалі ми домовимося...»⁹⁸

В.Блакитний, який після цього взяв слово, намагався пояснити суперечності ніби непорозумінням, але знову повторив тезу про всевітню федерацію радянських республік, наголосивши, що з цим згодні і ліві українські с.-р. (комуністи), і ліві у. с.-д. (незалежні), і ліві с.-р. (борбисти). Проте більшість ЦВК Рад України схвалила резолюцію про приєднання до рішення ВЦВК Рад у Москві. До комісії ж, яка мала поладити розбіжності між фракціями, увійшли комуністи В.Затонський та О.Хмельницький і лівий есер (комуніст) М.Полоз'⁹⁹.

Гострі дебати в справі вироблення конкретних заходів до об'єднання сил радянських республік тривали і на наступному спільному засіданні ЦВК Рад України з політичними партіями та робітничими організаціями, що відбулося 21 червня 1919 р. Вони спалахнули після доповідей А.Бубнова та Г.Пятакова про становище в Донбасі і наступ Добровольчої армії, а також доповіді Х.Раковського про становище на фронтах в цілому. Оголошенню варіанту резолюції передувало заклик голови Раднаркому до усіх присутніх, особливо до представників радянських некоммуністичних партій, до своїх союзників—лівих українських с.-р. (комуністів)—одногосно схвалити її, подолавши страх, що «Росія нам буде диктувати...»¹⁰⁰. Далі Х.Раковський підкреслював, що «навіть якщо фактично розпорядження будуть виходити з боку російської установи, то ми не повинні забувати, що ми живемо за виключних обставин, коли єдність і швидкість у діях є найвищим законом»¹⁰¹. Серед аргументів у підтримку своєї позиції він висунув, зокрема, такий: коли Директорія з допомогою польських багнетів відновить свою владу в Україні, то поляки вимагатимуть не тільки повернення маєтків польським поміщикам Подільської, Київської і Волинської губерній, але й нав'язуть те управління, яке вигідне. «Що залишиться тоді від української незалежності?»¹⁰²— запитував він. Х.Раковський наполягав на ухваленні резолюції про об'єднання сил, підкреслюючи, що це аж ніяк не теоретичний спір, а практична необхідність. Він відзначав і те, що хоч ні ЦК, ні членів партії лівих с.-р. (комуністів) не можна звинуватити, вони не несуть особистої відповідальності, але дуже часто антирадянські виступи прикриваються їхнім прапором. Особливо небезпечним у політиці лівих

українських с.-р. (комуністів) Х.Раковський вважав акцентування ними національного моменту замість орієнтації на об'єднання з Росією. Це, на його думку, створювало «атмосферу, яка не посилює нашу оборону, не посилює радянську владу, а утворює передумови для виправдовування різних виступів»¹⁰³.

До речі, спроби М.Полоза знайти підтримку присутніх у спростуванні звинувачень Х.Раковського теж не мали успіху. «Не треба», — відповів зал¹⁰⁴. І все ж таки М.Полоз запропонував повернутися до резолюції, виробленої фракцією українських с.-р. (комуністів) на минулому засіданні пленуму ЦВК Рад України 14 червня 1919 р., доводячи, що з її змісту на даному етапі випливає можливість «об'єднати, консолідувати біля одного центру всі ті галузі, в яких чекати не можна...»¹⁰⁵, в тому числі — воєнну. «І тут, товариші, — продовжував він, — ми з товаришами більшовиками нічим не ріжнимся в принципі, що лише єдине командування можливе...» Разом з тим М.Полоз різко заперечував проти згаданих вище дій Л.Троцького, який, не з'ясувавши ситуації в республіці, усунув військове керівництво в Україні, скасував Реввійськграду Українського фронту, чим «наніс серйозний удар по обороні республіки, причому робив це своєю одноосібною владою і лише після реалізації усіх своїх заходів передав питання на затвердження ЦВК Рад»¹⁰⁶.

Здається, що шкідливість подібних дій представника Росії для справи об'єднання зусиль республік не потребує коментарів. Але орган Харківського губкому КП(Б)У 20 червня 1919 р. вмістив статтю О.Юр'єва «Розклад партизанщини і оздоровлення Червоної армії» в підтримку позиції Л.Троцького. Автор наполягав на тому, що наведені останнім випадки зрадництва командного складу «повинні зайвий раз примусити усіх комуністів, що працюють тепер у Червоній армії і на всіх фронтах, пригадати і запровадити в життя резолюцію комуністичної партії про необхідність посилення партійного контролю над командним складом, особливо над військовими спеціалістами»¹⁰⁷. Такі дії неминуче вели до нових репресій у Червоній армії й, отже, до послаблення її боєздатності.

З іншого боку, Х.Раковський також мав рацію, коли констатував наявність спроб антирадянських елементів об'єднатися навколо центрів радянських опозиційних партій, згадавши антиурядові виступи в провінції під проводом, зокрема, українських есерів¹⁰⁸. І дійсно, численні телеграфні повідомлення на адресу С.Петлюри, Штабу республіканської армії у Проскуріві за червень 1919 р. свідчили про широкий розмах повстанського руху. Йшлося про зростання з кожним днем сил отамана Зеленого, про оволодіння головними силами григор'ївців районом Вапнярки, Знамянки, Христинівки, Помішної, про бої 18—19 чер-

вня в районі Миколаєва та Херсона. У Радомишльському повіті на Київщині гуртувалися сили отамана Соколовського, а на Житомирщині активізувалися повстанці під керівництвом Струка¹⁰⁹. Ось текст однієї з дуже красномовних телеграм: «Київ з усіх боків оточено повстанцями крапка Большевики кидають скрізь свої сили кома але не можуть відразу позатикати всі дірки та погасити вогню повстання кома який розгоряється скрізь крапка Повстання на Київщині набуло таких розмірів кома що большевики постановили евакуювати Київ кома евакуація почалася 10 червня крапка ...Паніка ще збільшується останніми успіхами армії Денікіна на Донщині крапка»¹¹⁰.

Враховуючи надзвичайно складну ситуацію, учасники засідання ЦВК Рад України 14 червня 1919 р. дійшли все ж таки певної згоди й одностайно проголосували за запропоновану урядом УСРР резолюцію про військово-політичний союз з РСФФР, у тому числі і фракції лівих українських с-д. (незалежних), українських лівих с.-р. (комуністів), «Комуністичного Бунду»¹¹¹.

Проте й після ухвалення рішення про союз з радянською Росією незгоди в радянському таборі не зникли. Вони яскраво виявилися в роботі пленуму ЦВК Рад України 31 липня 1919 р. У гострих дискусіях проходили на ньому пошуки компромісу між більшовиками й іншими радянськими партіями, які, до речі, на цей час домоглися відчутних успіхів у зближенні їхніх лівих течій. О.Шумський вже на початку роботи пленуму повідомив про об'єднання лівих українських есерів (комуністів) та лівих українських соціал-демократів (незалежних) і утворення ними Української комуністичної партії (боротьбистів) — УКП (боротьбистів)¹¹². Цьому, безумовно, передувала серйозна організаційна робота по визначенню постулатів нової партії. Повідомлення було зустрінuto аплодисментами.

На цьому пленумі основні розходження між українськими соціалістами та комуністами проявилися найбільш гостро. О.Шумський звернув увагу насамперед на те, що коли б методи розв'язання земельного питання КП(б)У були іншими, то «не було б і тих загострень з селом, які тепер є». Не менш принциповими виявилися розходження з більшовиками у поглядах на взаємини радянських республік. «Комуністи-більшовики, — говорив він, — проводять централізацію безпосередньо. У нас же погляд такий, що централізація повинна проводитись через центри окремої республіки». До речі, саме ця теза стала предметом особливо тривалої дискусії ще на червневому пленумі ЦВК Рад республіки, коли обговорювалося питання про економічний та військовий союз з радянською Росією для організації опору Денікіну, тоді як з інших питань, навіть щодо мобілізації на фронт, лівий соціалістичний блок виявив повну готовність до

співробітництва з КП(б)У та радянською владою. І, нарешті, третім приводом до незгод стала різниця поглядів на розвиток культури українського народу. І це було закономірним, якщо згадати постійну недооцінку урядом Х.Раковського значення для України національного питання¹¹³.

Полівіння після скинення гетьманського правління українських соціалістичних кіл і процес утворення та виділення цілого ряду нових політичних угруповань засвідчував і представник «Комуністичного Бунду» М.Рафес. Він згадував про виділення свого часу з УСДРП фракції лівих с.-д. (незалежних), про подібні ж зрушення серед лівих с.-р.-інтернаціоналістів та «Бунду». Щодо лівої течії останнього він взагалі заявляв, що її представники прийняли «програму Комуністичного Інтернаціоналу і Російської комуністичної партії у тій редакції, в якій вона була прийнята на останньому, 8-му з'їзді Р.К.П.», і тому його партія ставить питання про об'єднання з компартією. Цього на той час ще не сталося, на його думку, тому, що «Комуністичний Бунд» наполягав на праві утворення «...окремих груп комуністів за національною ознакою в середині єдиної комуністичної партії з збереженням централістичної організації і централістичного керівництва всією роботою»¹¹⁴. ЦК РКП(б) відмовив у цьому. А в Україні Х.Раковський теж визнав згадані умови неприйнятними, бо в ряді її місцевостей здавалося вірогідним, що основна робота в організаціях КП(б)У після злиття з «Комуністичним Бундом» могла, власне, перейти до місцевих організацій останнього, які переважали кількісно. Загалом, вітаючи об'єднання лівих УСДРП (незалежних) з українськими есерами (комуністами), Х. Раковський з великою пересторогою поставився до того, що цей процес «відбувається не в площині соціального моменту, а в площині національного моменту»¹¹⁵. Він висловив переконання, що ті елементи есерів-комуністів, які близькі до пролетаріату та батрацтва, «вповні спаяються з КП(б)У», але «куркульські елементи» вийдуть з об'єднаної партії, навіть якщо вона утвориться¹¹⁶.

Отже, консолідація сил радянського табору відбувалася дуже важко, в процесі гострих суперечок, але все ж таки відбувалася. Х.Раковський, аналізуючи висунуті О.Шумським тези про розбіжності між КП(б)У та боротьбістами, звинуватив останніх у намаганні довести, ніби політика комуністів-більшовиків зазнала повного краху і тому на її руїнах українські ліві есери (комуністи) та ліві українські с.-д. (незалежні) думають звести будову своєї нової революційної сили. Щоправда, Х.Раковський не заперечував можливості помилок і в діяльності КП(б)У, вважаючи це природним. Проте він відкидав будь-які сумніви щодо обов'язкового збереження і надалі «колосального ідейного та морального авторитету КП(б)У в масах»¹¹⁷.

**ЗАГОСТРЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ
В УКРАЇНІ В ПЕРІОД НАСТУПУ
ДОБРОВОЛЬЧОЇ АРМІЇ А.ДЕНІКІНА
(червень — листопад 1919 р.)**

19 травня 1919 р. денікінці прорвали фронт у Приазов'ї наприкінці місяця рушили на Дебальцеве. Радянські війська змушені були відходити в напрямку Катеринослава та Харкова, щоб утворити там нові осередки опору. На кінець червня 1919 р. вони повністю залишили Донбас. Проте тривалі, майже чотиримісячні бої не дали змоги Добрармії з'єднатися з антантівськими силами на Чорноморському узбережжі. В результаті оволодіння денікінцями Донбасом і дальшого просування до центру Росії цей фронт перетворився на основу воєнну небезпеку для останньої. В Україні воєнна обстановка виявилася особливо несприятливою для радянських військ: на заході вони вели бої проти сил Української Народної Республіки та Української Галицької армії, на сході — проти Добровольчої армії. Значні сили були кинуті на боротьбу проти численних повстань українського селянства, незадоволеного політикою уряду Х.Раковського. В таких умовах денікінці 25 червня 1919 р. оволоділи Харковом, а 28 червня — Катеринославом.

Якою ж була позиція А.Денікіна щодо самовизначення України? Відповідь на це запитання дає насамперед тогочасна преса. Так, 25 серпня 1919 р. газета «Киевская мысль», яку прихильники «єдиної і неділимої Росії» почали видавати те до приходу в місто денікінців, у статті «Об'єднання Росії і національне питання» писала: «Самостійність є те, про що перш за все слід забути тут, на Україні... Відтворення Росії і України, як її частини, тісно і нерозривно економічними і психологічними ланцюгами пов'язане з ...ідеєю єдиної і неділимої Росії». Щодо Києва висловлювалася така думка: «У народній короні держави Російської Київ завжди буде коштовною перлиною. І як би вільно й широко не розвивалися усі особливості місцевого життя, у які б масивні форми не вилилося обласне самоуправління, Київ завжди буде південним центром неділимої землі російської»¹¹⁸.

А.Денікін і після двох десятиліть еміграції не змінив свого ставлення до цього питання, «ніколи... ніяка Росія — авторитарна чи демократична, республіканська чи монархічна — не припустить відторгнення України, — писав він, — „Наша внутрішня суперечка між Руссю Московською і Руссю Київською є наша внутрішня суперечка, яка нікого більш не торкається, яка повинна бути розв'язана нами самими»¹¹⁹.

Київська газета «Объединение» 27 серпня 1919 р., визначаючи перспективи білої справи, писала: «Ми не боїмося в майбутньому

ні сепаратизму, ні небезпек для російської культури.» бо переконані, що інтереси України і так званих окраїн матеріально нерозривно пов'язані з великою Росією і що розпад Росії ще болючіше відіб'ється на їхній долі, ніж на долі Великої Росії»¹²⁰. Здравицю «за єдину і неділиму Росію, за верховного правителя Колчака, за командуючого збройними силами півдня Росії генерала Денікіна» виголосив під час урочистої зустрічі на київському вокзалі генерал Май-Маєвський. Про впевненість у відродженні «єдиної і неділимої» він заявив і на параді військ на Софійській площі. А на урочистому обіді на його честь повідомив, що вже видав наказ поновити напис на пам'ятнику Б.Хмельницькому: «Богдану Хмельницькому — единая и неделимая Россия»¹²¹.

У Києві після вступу до нього в останній день серпня білогвардійців відразу легалізувався обласний комітет «Национальное объединение России», який виник ще 15 червня 1919 р. і за радянської влади діяв у підпіллі, хоч і видавав газету «Русь». Ще тоді він спромігся утворити місцеві комітети, зокрема в ряді міст півдня. З початку липня розгорнув роботу київський міський комітет. Серед його членів слід назвати таких відомих діячів, як К.Оберучев, О.Ткаченко, О.Семенов. Комітет «Национальное объединение России» заявляв, що його метою є об'єднати «без різниці класів і партій усі російські національні сили», здатні до національного відродження Росії. Малися на увазі такі політичні організації, як Національний центр, союз «Возрождение», союз державного об'єднання тощо. Праве крило цього комітету становили прихильники конституційної монархії, ліве — соціалісти-оборонці. Але в основній масі це були безпартійні, так звані ділові групи. «Монархісти, кадети, соціалісти та інші, які увіходять до складу "Национального объединения России", — йшлося в заяві, — увіходять до нього лише персонально, не знаменуючи цим блоку політичних партій, а утворюючи лише ділове з'єднання для того, щоб посилити і зміцнити владу, якій дано нині відтворити російську державність, владу адмірала О. Колчака і Добровольчої армії на півдні Росії». Окремо підкреслювалося, що це організація російська, що у ній «немає українців у політичному значенні слова», а є люди, які «називаючись "українцями", не перестають від цього бути росіянами». Отже, двері «Национального объединения России» були «відчинені для тих українців, які, вважаючи себе руським плем'ям, словом "український" визначають свої особливості, а під словом "українські інтереси" розуміють не політичну самостійність чи політичні гарантії, а свободу розвитку національно-культурних рис.»¹²²

І все ж таки у ряді матеріалів преси можна зустріти розуміння того, що неможливо скидати з рахівниць наявності

широкого національно-визвольного руху. Так, у некролозі про смерть В.Науменка, розстріляного ЧК, підкреслювалося, що він був ініціатором і засновником Української федеративно-демократичної партії, яка, на думку газети «Объединение», мала «особливо наполягати на політичній єдності України з Росією і на перетворенні останньої на федеративних засадах»¹²³. Щоб зробити цю ідею привабливішою, газета 8 вересня 1919 р. вмістила статтю академіка В. Вернадського., в якій автор твердив: «Єдина неділима Росія не є старий лозунг — це лозунг новий. Це не реставрація..., це, як видно з програмних заяв і адмірала Колчака, і генерала Денікіна, є відтворення Росії — Росії нової, великої, вільної і демократичної з селянством, що міцно володіє землею...»¹²⁴

Отже, накреслювалася майже райдужна перспектива. А тим часом через три тижні ця газета опублікувала матеріал про фактичну ліквідацію створеної за гетьманату Української академії наук за такою мотивацією: вона, мовляв, утворена за законом гетьманського уряду, а тепер усі його закони як і уряду УНР, скасовано. Питання ж про утворення Академії наук на Півдні Росії (вже не в Україні — *А.Г.*) мало ще тільки розглядатися, для чого були направлені запити до університетів цього регіону. Навряд чи навіть прихильників федерації або автономії України в складі Росії могла задовольнити обіцянка: «якщо Українська академія наук створила культурні цінності, то вони, безумовно, мають бути збережені, але це вже питання і політики, і науки»¹²⁵.

Вище мова йшла, так би мовити, про духовну сферу. Але ж не можна забувати, що серед прихильників білої справи сильними були настрої за відновлення монархії. У писаннях їх ідеологів — кадетів хоч прямо і не проголошувалася мета відродження монархії, але й про республіку згадок не було. П.Мілюков з цього приводу писав: «Умовчання про форму правління — є також вид політики, який, звичайно, прикриває готове антидемократичне рішення, в якому незручно зізнатися прилюдно»¹²⁶. Щодо періоду громадянської війни, то для півдня Росії кадети одностайно схилилися до організації влади у формі військової диктатури в особі генерала А. Денікіна. Один з ідеологів денікінщини К.Соколов зізнався, що хоч офіційно цього «жупельного», як він пише, слова — режим військової диктатури — і не виголошують, але й не бояться його через переконання усіх прихильників генерала Денікіна, що «лише у формі військової диктатури мислиме утворення тієї твердої влади, яка необхідна для відродження російської державності»¹²⁷. Наприкінці 30-х років А.Денікін підтверджував, що його кредо «можна формулювати у шести словах: повалення радянської влади і захист Росії. „Вірую і сповідаю...»¹²⁸

Тим часом лідер кадетів П.Мілюков, аналізуючи вже в роки еміграції причини поразки білої справи, знайшов у собі мужність сказати правду. Він вважав, що її керівники, крім промахів військового командування, припустили «чотири рокові політичні помилки, які призвели до трагічного фіналу: спроба розв'язати аграрне питання в інтересах "поместного" класу; повернення старого ладу і старих зловживань військово-чиновницької бюрократії; обмежено-націоналістичні традиції у розв'язанні національних питань; переважання військових та приватних інтересів». Наслідки згаданих помилок виявилися, на думку П. Мілюкова, надто серйозними. «Перша відштовхнула селянство, друга — інші елементи місцевого населення і інтелігенцію, третя — народності околиць, четверта розладнала вірний хід економічного життя»¹²⁹.

Шкідливість національної політики борців за «єдину і неділиму» визнавали й інші учасники білого руху з емігрантських кіл. А. фон Лампе, наприклад, у виданій у 1929 р. в Берліні праці «Причини неудачи вооруженного выступления белых» писав: «Можливо, що дещо інакше слід було розмовляти і з "українцями". Я кажу, безумовно, не про Петлюру, бо мало хто візьметься визначити, де закінчилося "українство" Симона Петлюри і де починався більшовизм Льва Троцького. Але "українців" гетьмана було доцільно визнати»¹³⁰.

Та й безпосередньо в ході подій у російськомовній пресі порушувалося питання про визначення тієї межі, за якою взагалі ніякі розмови з «українцями» неприпустимі і за якою починається ідейна і фізична боротьба. У дописі «Неполеміка» якийсь М.Іполітов, відповідаючи на закиди В.Шульгіна у «Киевлянині» з приводу нібито зайвої терпимості до «українських діячів, що друкують свої статті на сторінках російських газет», писав: «Ми цю межу завжди визначаємо досить точно. Єдність Росії, неділимість її — відмова від "самостійності" — ось що було і буде для нас передумовою і умовою терпимості до українських думок...» Далі автор нагадував, що М.Грушевський у 1915 р. у газеті «Речь» твердив: «Українці не уявляють собі України інакше, як автономною провінцією у складі Російської держави».

Отже, захищалася ідея федералізму. «Так, з українцями, які стоять за єдність Росії, — йшлося далі, — ми вважаємо не лише можливим, але й потрібним розмовляти. Великі розбіжності, які відокремлюють нас з багатьох питань від них, але не час їх поглиблювати і загострювати, коли мова йде про відтворення великої Росії...» Розвиваючи далі думку про неможливість не рахуватися з українським національним рухом, автор звертається до матеріалу «Киевлянина» про бесіду одного з його співробітників з генералом Я.Юзефовичем. Останній, нагадавши, що він не політик, а солдат, чітко визначив принцип ставлення до

різних течій національного руху: «До Петлюри нами висунуті вимоги визнання того святого лозунгу, в ім'я якого лле свою кров Добровольча армія,—єдина і неділима Росія при найширшій автономії місцевостей. При згоді петлюрівці повинні або роззброїтися, або перейти під наше командування для боротьби проти більшовиків. В іншому разі ми будемо з ними боротися, як з більшовиками»¹³¹.

Відкинувши можливість компромісу з Директорією, генерал все ж таки виступав за «терпимість солдата до явних ворогів, якщо вони визнають об'єднуюче усіх нас начало..» Далі ж, на перший погляд ніби спростовуючи термінологічні вправи В.Шульгіна щодо того як слід говорити — українська чи малоросійська мова, українці чи малороси, газета відверто писала: «Ми вважаємо українців неподільною частиною великого російського народу, частиною, що має свої самобутні особливості, які підлягають збереженню і розвитку. Чи буде бита ставка Петлюри—залежить не від словесної термінології, а від нашої спаяності у боротьбі з більшовизмом, з самостійністю, в боротьбі за об'єднання Росії». Закінчувався допис таким поблажливим сюжетом, ніби мова йшла про якусь несуттєву справу: «Для цієї мети необхідне сприяння і місцевих здорових сил, які сприймають засади єдності Росії. І якщо для цих кіл слово "український" є символом поваги до національних особливостей малоросів, якщо інший термін викликає у краї асоціацію з тією окраїнною політикою, за якою заборонялося друкувати і Євангеліє малоруською мовою, то ми вважаємо доцільним застосовувати термінологію, яка таких асоціацій викликати не може!»¹³². Отже, політика має бути незмінною — за «єдну і неділиму», а щодо термінології—можна трошки поступитися.

В зв'язку з тим, що позиція білого руху — цієї надто серйозної сили, яка у 1919 р. заявляла права на Україну — відверто поширювалася у пресі, а також займала чільне місце у відозвах денікінського командування до населення, стає зрозумілою поява листа В.Винниченка з-за кордону до ЦК УСДРП від 27 липня 1919 р. Він написав його у Відні, після того як від міністра закордонних справ УНР дізнався, що чутки про переговори керівництва останньої з А.Денікіним мають під собою ґрунт: «Я гадаю, що ні наша партія (УСДРП. — А.Г.), ні есери на згоду з Денікіним все ж таки не підуть. Але коли підуть, то цим зроблять тяжке злочинство проти української нації і проти її демократії. І це злочинство викличе друге злочинство — ще більшу ворожнечу і боротьбу серед самого українства...» Пізніші події, зокрема під час боротьби за Київ у кінці серпня 1919 р. значною мірою підтвердили ці думки. Але, здається, є цікавим навести ще одне досить слушне міркування із згаданого листа В.Винниченка: «Коли Денікін не дурний політик, то він для

улекшення задачі відновлення єдиної Росії повинен спровокувати українство на угоду з собою, щоб цим здискредитувати нас в нашому народі, як то робили гетьманські провокатори-старости, умисно підкреслюючи "українськість" своєї влади»¹³³.

Тим часом, білий рух, натхнений військовими успіхами (18 серпня добровольці оволоділи Херсоном та Миколаєвом, 23 серпня — Одесою, 31 — увійшли до Києва, 20 вересня взяли Курськ, 6 жовтня — Воронеж, 13 жовтня — Орел), відкидаючи будь-яку можливість національно-державного самовизначення України, вдався до обмірковування змін адміністративного поділу півдня Росії, пропонуючи утворення на території України трьох областей (генерал-губернаторств — Київського, Одеського та Харківського)¹³⁴.

Разом з тим доцільно згадати про певну схильність до компромісу, зокрема в питанні про мову, полтавського комітету партії кадетів. У вересні він навіть звертався з доповідною запискою до Особливої наради при головнокомандуючому збройними силами півдня Росії з приводу розпорядження денікінської адміністрації про заборону викладання у школах українською мовою, вважаючи, що це може бути сприйняте, як акт, що «відроджує боротьбу з українським національним рухом». Полтавські кадети радили переглянути розпорядження «в дусі прихильного ставлення до українського національного руху»¹³⁵. А тим часом виконуючий обов'язки голови Головного комітету кадетів у Києві у доповідній ЦК партії у Ростові-на-Дону визначив своє основне завдання однозначно — «боротьба з самостійницькими течіями українства...»¹³⁶

Навіть при порушенні питання про автономію висувалася попередня умова — не вирішувати його «доки українські національні партії є єдиними політичними виразниками українських настроїв, доки серед українського суспільства не утворилося скільки-небудь сильних течій, які борються з самостійністю і висувають програму позитивної національно-культурної роботи в межах російської державності». В цьому випадку, констатувала «Киевская жизнь», «російським громадянським силам і російській владі домовлятися немає з ким», бо між українською «самостійністю» і російським державним суверенітетом компромісу бути не може. «Такі суперечки завжди розв'язувалися і розв'язуються силою зброї», — робився висновок. Щоб уникнути подібного фіналу, пропонувався єдиний вихід: відмова української сторони від будь-яких орієнтацій, крім орієнтації на Росію, відмова від збройних виступів і ...щире зближення з російською прогресивною громадськістю. Лише тоді російська влада погоджувалася підтримати ідею автономії і сприяти такому ж процесові, який розгорнувся у Новочеркаську, де вже близько трьох тижнів працювала Південно-Російська конференція авто-

номних областей — війська Донського, Кубанського і Терського в справі встановлення кордонів між ними і розмежування компетенції центральної та місцевої влади¹³⁷.

Чи не дивне порівняння невеликих козачих округів — утворень адміністративних і більш як 30-мільйонної України? Здається, досить і наведених відомостей (хоч це ледве помітна частка публікацій такого роду матеріалів), щоб переконатися у відверто великодержавницькій політиці А.Денікіна та його оточення. А був ще й наказ № 22 головнокомандуючого губерній Катеринославської, Харківської, Курської і Полтавської генерала Май-Маєвського від 3 серпня 1919 р. «О малорусском языке». У ньому йшлося про негайне відновлення викладання російською мовою у школах, де воно існувало раніше; не припускалося виділення кредитів на утримання шкіл з викладанням «на малороссийском языке»; далі існування таких шкіл, відкритих українською владою та земствами і містами, вважалося можливим лише за умов утримання їх приватними особами та товариствами; ...викладання «українознавства» (історія і географія України) скасовувалося, а «малорусский язык» міг залишитися у школі лише необов'язковим предметом¹³⁸.

Природно, що подібна ситуація не могла не вплинути навіть на прихильних спочатку до А.Денікіна представників поміркованих кіл українського національного руху, які заради перемоги над більшовиками згодні ще були розмірковувати про федерацію чи автономію. Негативна ж реакція певних українських соціалістичних партій на дії добровольців, зокрема на відновлення ними буржуазно-поміщицької власності та репресії проти населення, уявляється тим більш закономірною. Яскраво змалювала зміни у настроях останнього та у співвідношенні політичних сил, зокрема Києва, вже через кілька днів після вступу до міста білого війська «Робітнича газета». Призначення генерал-губернатором Бредова, для котрого «навіть Скоропадський був занадто лівим», заяви нової влади, що вона лише тимчасово терпить міську думу та ін., за свідченням органу УСДРП, розкрили очі навіть «засліпленій шовінізмом московській демократії Києва. Велика частина меншовиків, — писала газета, — уже за порозуміння з українськими партіями, а соціалісти-революціонери вже шукають контакту з ними. Ходять навіть чутки, що ліві кадети починають говорити про необхідність порозуміння з українцями для боротьби з чорною реакцією. Те, що денікінські власті задуже повернули палку, узнають навіть правокадетські і близькі до них правіші ще елементи»¹³⁹. Цікавою здається думка автора статті про те, що праві кола, боючись утвердження самостійної України, прагнули якось пом'якшити політику денікінського режиму щодо українців і тим самим зменшити

кількість ворогів «єдиної і неділимої». Тим більше, що за свідченням «Робітничої газети», спостерігалось наростання незадоволення новою владою й серед широкого загалу звичайних обивателів через нестримне зростання цін, небажання селян віддати назад поміщикам не лише землю, але і врожай з неї.

За таких умов ЦК УПСР ухвалив, щоб у Києві, зайнятому денікінцями, члени цієї партії вийшли із складу міської управи. Щоправда, газета «Объединение» розцінила цю акцію як намагання есерів зберегти «обличчя» і не впасти в очах конкуруючої соціал-демократичної фракції¹⁴⁰. В такий спосіб проденікінське видання продемонструвало свою обізнаність щодо незгод в українському національному таборі.

Ситуація на заході України, де зосереджувалися тоді сили Директорії, ускладнювалася триваючими військовими діями між ЗОУНР та Польщею. Остання наполягала на включенні до її складу не тільки Східної Галичини по Збруч, але й Холмщини, Підляшшя, Полісся та Волині — по річку Случ і Проскурівського та Кам'янецького повітів. На південному сході Карпат Румунія заявила претензії на частину Галицького Прикарпаття і врешті захопила Буковину. С.Петлюра ще 26 червня 1919 р., шукаючи згоди з Румунією, інформував її командування, що українська південна армія під тиском наступаючих частин Червоної армії змушена була відійти до Бессарабії і здати зброю румунам. Доводячи, що румунське командування має бути зацікавленим у підготовці контрнаступу українських сил, С.Петлюра просив «якомога скорше задовольнити потреби в зброї і амуніції української армії», бо поляки зруйнували її тил, захопивши останні бази постачання¹⁴¹. Сама потребуючи допомоги, УНР все ж таки намагалася підтримати відступаючу УГА. Командування ж останньої, здобувши нетривкий успіх, відмовилося прийняти умови перемир'я з Польщею, заключеного 10 червня 1919 р. у Львові делегацією армій УНР та УГА.

Польське військо поновило успішний наступ і 16—18 липня 1919 р. Українська Галицька армія разом з Є. Петрушевичем, який ще 9 червня був проголошений диктатором ЗОУНР, та урядом останньої перейшли на східний берег р.Збруч для з'єднання з військом УНР. Вся Галичина опинилася під владою Польщі. Але й на лівому березі Збруча Галицький уряд прагнув зберегти юридичну і фактичну самостійність від Наддніпрянського уряду. П.Христюк пояснював це насамперед тим, що Є.Петрушевич не вірив у відродження великої України і тому бажав мати вільні руки для збереження незалежності свого «Галицького князівства» з допомогою «великих держав». У зв'язку з цим він хотів будь-що залишити за собою керівництво УГА. Тим часом есдеківсько-есерівський уряд Директорії при

підтримці галицьких соціал-демократів цілком слушно доводив, що інтереси української справи вимагають «фактичної злуки» обох республік, скасування диктаторських повноважень Є. Петрушевича, відміни ухвали від 4 липня 1919 р. про виведення його з Директорії і повернення до її складу на певних умовах, утворення спеціального міністерства в справах Західної області УНР. Незважаючи на протести правих кіл, таке міністерство було створене 9 липня 1919 р. під керівництвом члена президії Трудового конгресу соціал-демократа С.Вітика. Є.Петрушевич сприйняв це як особисту образу. Відносини між ним і С.Петлюрою ще більш загострилися через настійні домагання останнього підпорядкувати собі, як головному отаманові Української Народної Республіки, Українську галицьку армію.

Питання про умови перебування на території Наддніпрянської України галицького війська й урядових інституцій у липні 1919 р. активно дебатовалося. Так, міністр внутрішніх справ УНР І.Мазепа 6 липня у листі на адресу С.Петлюри, штабу Діючої армії, міністрів військових справ та народного господарства висловив міркування, що це може бути дозволене лише в разі дотримання галичанами таких правил: повного неутручання у розпорядженні адміністрації УНР; права галицького командування на арешти членів будь-яких військових груп, а також осіб галицького походження, які до війська не належать, лише в межах району розташування (в іншому разі — не за дозволом місцевої адміністрації, а відповідних міністерств УНР); заборона мобілізації на цих територіях осіб галицького походження, а тим більше — наддніпрянців, навіть добровольців; не припускалися самовільні реквізиції, закупки мали здійснюватися за готівку, в тому числі нормованих товарів та продовольства — через місцеві органи постачання. Був і пункт, в якому говорилося, щоб «зразу ж галицька армія посувалася в район Волочиск — Проскурів і далі на північ і ні в якому разі не залишалася в районі Кам'янецького та Проскурівського повітів»¹⁴².

Отже, про довіру між двома гілками українського руху годі було й мріяти. До речі, подальші події показали, що вимога об'єднання наддніпрянських та галицьких сил відповідала загальним інтересам української справи. Не випадково П.Христюк та І.Мазепа, які мали суттєві розходження у поглядах на розвиток подій, як представники опозиційних партій, в даному випадку висловлювали схожі думки про те, що коли б таке об'єднання сталося, можливо іншим був би і перебіг київських подій останніх днів серпня 1919 р., коли командування підрозділами УГА, власне, без бою віддало місто денікінцям¹⁴³.

Не сприяли зміцненню сил українського національного руху і зростаючі непорозуміння у провіді УНР. Незважаючи на невдачі

отаманів Балбачана та Оскілка, права опозиція не складала зброї. Тепер вона вдалася до, так би мовити, «парламентської боротьби» з урядом соціал-демократа Б.Мартоса, зробивши ставку на Є.Петрушевича. Йдеться насамперед про есефів, соціалістів-самосгійників, народних республіканців, яких підтримував цілий ряд громадських діячів Поділля, переважно із земців. У меморандумі до Директорії, опублікованому 23 червня 1919 р. у газеті «Трудовий шлях», вони звинувачували її в «орієнтації на більшовизм» і пропонували якнайшвидше утворити новий кабінет за персональним принципом «з людей здібних, з необхідним виходом з партій, якщо вони партійні», ліквідувати трудові ради, землю — селянам у власність за викуп, з Галицьким урядом встановити дружні стосунки тощо. І, безумовно, орієнтація на Антанту¹⁴⁴. Для консолідації правих буржуазних елементів наприкінці червня 1919 р. відбулася спроба утворити так званий Український національно-державний союз з метою торування шляху до влади.

Наслідки певного двовладдя у Кам'янці-Подільському далися взнаки з перших днів приходу УГА на територію Наддніпрянської України. Відразу зібралися Установчі збори представників правих груп Українського національно-державного союзу, що формально мотивувалося нібито необхідністю об'єднання сил знизу догори. І.Мазепа ж вважав, що це об'єднання спрямовувалося проти уряду УНР й особисто С.Петлюри. З цього приводу він писав, що до правих приєдналися майже усі земські та культпросвітні діячі¹⁴⁵.

15 липня 1919 р. на установчих зборах УНДС у Кам'янці-Подільському був прийнятий його Статут, перший параграф якого гласив: «Український національно-державний союз покладає в основу своєї діяльності працю колишнього Національного союзу, приймаючи його Статут з незначними змінами і має своєю метою: а — об'єднати всі живі творчі українські сили; б — утворити міцну самостійну Українську демократичну державу; в — боротьбу за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом; г — боротьбу за демократичний виборчий закон в усі установи (по 5-членній формулі); д — оборону прав українського народу і Української держави в міжнародній сфері; е — всебічну допомогу в справі організації армії і запілля»¹⁴⁶. Головна рада союзу, покликана здійснювати накреслені завдання, мала складатися з представників усіх політичних українських партій на паритетних засадах (по 3 представники), трьох представників управи Всеукраїнського союзу земств і посланців всеукраїнських громадських, наукових, кооперативних і професійних організацій теж на паритетних засадах (по одному від кожної). Крім того, Головній Раді УНДС надавалося право

кооптувати до свого складу «з правом рішачого голосу видатних українських громадських діячів»¹⁴⁷.

За УНДС пішли і деякі члени комісії Трудового Конгресу, які 11 липня 1919 р. на нараді у Кам'янці-Подільському під головуванням С.Вітика ухвалили припинити на невизначений час свою діяльність¹⁴⁸. До речі, це в основному були ті самі елементи, які навесні цього ж року підтримували уряд С.Остапенка.

22 липня 1919 р. «Трудова громада» вмістила статтю П.Христюка (під псевдонімом — П.Костенко) «Дрібнобуржуазна шуга», в якій автор, аналізуючи «Статут Українського національно-державного союзу», оцінював його появу як ще одну спробу утворення єдиного українського національного фронту і твердив, що «...робітникові і селянинові не по дорозі з тими, хто нині збирається фабрикувати міфічну єдину українську волю»¹⁴⁹. Дійсно, у тих умовах це було нереальним, хоч праві сили все ж здійснювали відчутний тиск на уряд уседека Б. Мартоса. Вони об'єднувалися навколо УНДС і звинувачували уряд Української Народної Республіки у «більшовизмі». І це в той час, коли отаман Григор'єв у листі до Б.Мартоса 28 червня 1919 р. давав, власне, протилежну оцінку, розглядаючи його кабінет як союзника у боротьбі з більшовиками. Він, зокрема, писав: «Безглузда політика, як внутрішня, так і закордонна бувшої Директорії на Україні довела... народ до того, що брат став бити брата, бо бувші слуги гетьмана стали "представниками" демократичного уряду і, звичайно, повели народ по лжереволуційному шляху. Деякі особи правительства, — йшлося далі, — дійшли до того, що кращу частину України віддали в кабалу державам Антанти... Ми відкололися від вас через те, що ви повели на Україні мілкобуржуазну внутрішню і закордонну політику, яка давала змогу експлуатувати державами Антанти наш народ і його багатства. Ми відкололися від комуністів і б'єм їх через те, що дев'яносто відсотків населення України не хоче комуни і не визнає диктатури партії, диктатури особи... Представників в совіти треба посилати пропорціонально кількості національностей, суцх на Україні, себто: українці мають 80 %..., а всі інші — 15 %... Ви зараз ведете наступ на комуністичний фронт, ми теж наступаєм з тилу, бажано було б знати, чи будем ми битися, як комуністи розбіжаться, чи ні. Скажіть нам і всьому народу України, яку владу несете ви для України, бо кажуть люди, що ви маєте якусь угоду з державами Антанти, що ще існує національний союз, котрий, на наш погляд, є чорносотенне гніздо. Візьміть на увагу, що ніяка сила на Україні не буде мати успіху, як не буде її підтримувати сам народ»¹⁵⁰. Коментуючи наведений вище фрагмент листа отамана Гри-

гор'єва, І.Мазепа вважав можливим розцінювати його як відповідь правій опозиції з того боку фронту.

Подібні звернення до уряду УНР та Директорії свідчили про наявність у рядах повстанців певних ілюзій щодо можливості політичних та соціально-економічних поступок з боку урядових структур після введення до їхнього складу представників повстанських центрів. На практиці такі кроки зазнали краху. Згодом стало зрозумілим, що в ході контактів провідна урядова партія УСДРП думала лише про використання повстанського руху в своїх цілях. Повстанські ж кола, не маючи достатньої інформації, повірили у реальність досягнення якоїсь попередньої угоди. Українське телеграфне агентство 16 липня 1919 р. навіть повідомило, що руху вправо в урядовій політиці не може бути, бо це «... внесе непорозуміння як серед тутешнього війська і населення, так і особливо серед повстанців по той бік фронту, які прийняли сучасну політику уряду, як мінімум бажаного ними, біля якого гуртуються найширші активні кола»¹⁵¹.

Тим часом Всеукраїнський революційний комітет після поповнення його представниками УГПСР та Селянської спілки і переформування у Центральний повстанський комітет разом з Головним штабом повстанського війська розгорнув з кінця червня бойові дії у двох напрямках: на Київ і на Кам'янець-Подільський, сподіваючись на контакт з урядом УНР. П. Христюк, зокрема, визнає, що участь есерів в останньому спричинилася до «розкладання» повстанців політично, дезорієнтувала їх. В результаті агітації емісарів Директорії, вважав він, відбулася зміна гасел—замість боротьби «За незалежну Українську Радянську Республіку!» на порядок денний висувалося — «за Українську Народну Республіку!».

Несприятлива обстановка на фронті і прагнення повстанців якнайшвидше з'єднатися з республіканським військом під Кам'янцем-Подільським, змусили відмовитися від операцій на київському напрямку. В середині липня повстанці прорвали радянський фронт біля Жмеринки і 18 липня Головний штаб повстанського війська у складі незалежника Ю.Мазуренка, начальника штабу українського есера Малолітка, начальника повстанської дивізії українського есера Я.Діяченка та члена Повстанського комітету О.Щадилова прибули з військом до Кам'янця. Як свідчив О.Щадилів в інтерв'ю, опублікованому у «Віснику УНР», «настрій у селянства і повстанців яскраво протикомуністичний, але ...і керівники, і військо твердо стоять на тому, аби на Україні був такий устрій, при котрому владу тримали б в своїх руках лише трудові класи: робітники й селяни. На всіх з'їздах,— говорив він,— а їх відбулось багато, без всякого впливу згори виносилися постанови, що "ми повстаємо проти

большевиків, але стоїмо за радянську владу"». Та й сам Центральний повстанський комітет твердо стояв на ґрунті «організації влади на трудовому принципі». Денікінцям він оголосив війну. На закінчення О.Щадилів зазначив, що він прибув до Кам'янця-Подільського «...для об'єднання фронту по цей і той бік при спільній політичній платформі»¹⁵².

Зовні представників повстанців зустріли урочисто. Але дуже скоро стало ясно, що «єдність» виявилася удаваною. Адже праві кола вважали повстанців ще більше «більшовиками», ніж **есеро**-есдеківський уряд Б.Мартоса. Головна урядова партія уесдеків не схильна була до визнання есерівської ідеї трудових рад і реорганізації Директорії. У вміщеній 25 липня 1919 р. у газеті «Визволення» статті «Повстанці» вони фактично звинуватили керівників повстанського руху, які підіймали маси на боротьбу під радянськими гаслами, в агітації проти С.Петлюри та уряду УНР. Про значення прибуття повстанців говорилося так: «Прийшла нова демократична сила, котра каже нашому правительству "Стій твердо на своєму місці!" Ні вправо, ні вліво. Вправо підеш — загубиш самостійність, попадеш під Денікіна; ліворуч — підеш манівцями за тими фантастами, яким кортить зробити "справу"—посадовити український більшевизм на згарищі російського більшевизму»¹⁵³.

Отже, провід УНР знову не використав можливості спертися на широкі маси. В результаті керівники повстанського руху, есери та «незалежники», замість «об'єднання революційних сил», наразилися у Кам'янці-Подільському на арешт контррозвідкою УНР по звинуваченню у спробі державного перевороту, а начальник повстанської дивізії український есер Я.Діяченко взагалі був без суду потай розстріляний. Щоправда, есерів, за наполяганням С.Петлюри, через кілька днів звільнили, але розслідування вбивства так і не проводилося. Випустити ж на волю «незалежників» уряд УНР наважився лише через 38 днів після настійних домагань есерів, сподіваючись до того ж використати їх у боротьбі проти А. Денікіна. Це — думка П. Христюка.

Дещо по-іншому оцінював приїзд до Кам'янця-Подільського членів Головного повстанського штабу українських соціал-демократів (незалежних) та представників УПСР з того боку фронту І.Мазепа. Він вважав, що цей візит «свідчив про поразку "українських радянців" у боротьбі проти більшовиків». Це був останній приїзд «незалежників». Побачивши, що в українському республіканському таборі «панують антирадянські настрої,— зазначає І.Мазепа у примітці, — а зі сходу сунуть денікінці, вони припинили повстанську акцію проти більшовиків і на початку 1920 р. взагалі оголосили себе "УКП"»¹⁵⁴.

До речі, І.Мазепа теж підтверджує версію про поширення чуток, ніби представники повстанського штабу мали намір здійснити державний переворот — усунути Директорію й утворити новий уряд на радянських засадах. Але він відразу визнав, що «інформація про переворот була перебільшеною», хоч прибуття повстанського штабу до Кам'янця-Лодільського зміцнило «радянські настрої серед есерів». Таку ж роль у впливі на есерів І.Мазепа відводив листу «військово-революційної ради повстанців Григор'єва й Махна» від 16 липня 1919 р., отриманому в цей час у Кам'янці. У ньому також обстоювалася радянська форма влади в Україні і це, власне, була відповідь на «лист до повстанців» УСДРП та УПСР від 20 травня є 1919 р.¹⁵⁵ Мазепа звернув увагу на те, що програма згаданої «військово-революційної ради» майже повністю збігалася з програмою, яку два місяці тому привозили до Тернополя представники «незалежників» та українських есерів. Ідеться про згаданий вище «Проект 3-х партій»¹⁵⁶. З цього І.Мазепа робив висновок про вірогідність погодження повстанцями змісту липневого листа з УПСР та «незалежниками».

Щодо становища у повстанському русі України у 1919 р., про його гіркий досвід відверто написав Ю.Мазуренко у листі до Х.Раковського від 27 грудня цього ж року. «Спочатку здавалося, дійсно партія "незалежних" захопила стихію у свої руки, але подальші події показали зворотнє...», — свідчив автор. Коли представники Головного штабу були заарештовані у Кам'янці-Подільському контррозвідкою УНР, — продовжував він, — «в повстанських таборах вже панувала контрреволюція, тому хазяї становища там були задоволені нашим арештом, а ...угодовці-соціалісти, що стояли при владі у Петлюри, покірливо, при нагоді, просили про наше звільнення. Все це було зайвим доказом того, що партія "незалежних" зробила небезпечний помилковий крок... і тільки можливість зіткнення з Денікіним примусила ...через 38 діб звільнити нас з-під арешту, сподіваючись на нашу підтримку в цій боротьбі. Після звільнення більша частина товаришів виїхала до Києва для праці "під Денікіним"»¹⁵⁷.

Обстановка в українському національному таборі ускладнювалася, бо й після переходу УГА за Збруч справжнього об'єднання не сталося, про що вже йшлося вище. Як визнає, зокрема, Н.Полонська-Василенко, «об'єднати два уряди було неможливо, цьому перешкоджали і ідеологічні, і персональні причини». Адже уряд УНР тоді ще вважав можливими переговори з радянською стороною для спільного опору денікінцям, а провід ЗОУНР «ставив подвійну мету: боротьбу з Польщею та советською Росією, і готовий був на спілку з Денікіним»¹⁵⁸.

На дальший хід подій великий вплив мав наступ наприкінці липня 1919 р. Добровольчої армії. Радянські війська почали

відходити з Лівобережжя, а армія УНР, яка до того успішно просувалася на схід, повинна була неминуче зустрітися з добровольцями. Така ситуація викликала поглиблення незгод між Наддніпрянським та Галицьким урядом. Перший, знаючи відверто антиукраїнську позицію А.Денікіна і вороже ставлення до нього населення, ще не наважувався на контакти з ним, а Є.Петрушевич і права опозиція наполягали на встановленні «спільної мови» з білими силами, мотивуючи це тим, що за ними стоїть Антанта. Урядові кола УНР знову обрали шлях компромісу — офіційну делегацію не направляти, а з'ясувати через дипломатичні канали у Бухаресті ставлення А.Денікіна до України. Проте представник останнього висловився дуже туманно: ніби Добармія битися з республіканською армією УНР не буде, але вимагає єдиного командування. 22 серпня 1919 р. нарада уряду та Директорії все ж таки згодилася направити делегацію до командування Добровольчої армії в справі визначення демаркаційної лінії між обома арміями. Українському війську наказали в разі зближення з добровольцями «не вдаватися в ворожу позицію»¹⁵⁹. Цей крок призвів до ще більшої поляризації сил українського національного руху.

Наприкінці літа суперечки в ньому загострилися ще й у зв'язку із заходами проводу УНР по налагодженню тісніших контактів з Польщею. Ці кроки С.Петлюри не зустріли розуміння навіть серед багатьох його прихильників. 9 серпня 1919 р. він особисто звернувся з листом до Ю.Пілсудського, висловивши думку, що поляки, як найближчі сусіди, мають співчувати боротьбі українського народу. А далі йшлося про те, що «повернення на Україну перебуваючих у Польщі наших (українських.— АГ.) полонених, відповідно озброєних, було би першим кроком до слідуєчих дружніх актів польського та українського народів, які,— як писав С.Петлюра,— „лежать в обох інтересах обох народів»¹⁶⁰. Зрештою, 1 вересня 1919 р. представники обох урядів заключили перемир'я, хоч деякі історики, наприклад польська дослідниця В.Гостинська, вважали його скоріше односторонньою декларацією, що нею С.Петлюра «зрікався Східної Галичини і частини Волині по річку Збруч»¹⁶¹. Адаже у підписаному документі й не згадувалося про визнання Польщею "України, а армія останньої мала реорганізуватися під польським проводом. Ця угода не була схвалена більшістю уряду Б.Мартоса. С.Петлюру навіть звинуватили у добровільній передачі 10 млн українців «у польську неволю».

У серпні 1919 р. в умовах жорсткого протистояння у керівних колах наддніпрянців та галичан в українському національному таборі назрівала чергова урядова криза. Кабінет міністрів, на думку П.Христюка, гаяв час «...в безконечних суперечках та

змаганнях між двома урядовими партіями — соц.-дем. і соц.-рев. — про форму влади, тобто, в дійсності про основний напрямок соціально-економічної політики уряду, в суперечках, що геть паралізували діяльність правительства, вносячи постійну неясність в його політику»¹⁶². Це — думка українського есера П.Христюка, який намагається перекласти відповідальність за всі негаразди в українській справі у 1919 р. на офіційну УСДРП, з чим навряд чи можна повністю погодитись. І самі есери в багатьох своїх пропозиціях у процесі пошуку виходу були радикальні лише на словах. Під тиском політичних опонентів вони неодноразово з готовністю поступалися своїми поглядами, зокрема, в питанні про впровадження системи трудових рад тощо. Усдеки ж на початку серпня 1919 р., здобувши певні військові успіхи, замість порозуміння з повстанцями по той бік фронту, почали шукати згоди з правим крилом національного руху — соціалістами-федералістами, народними республіканцями та іншими, а крім того, звернулися у бік Антанти. Але ж на той час вже серед досить широких кіл борців за українську ідею утвердилася думка, яку яскраво сформулював у вже згаданому листі до ЦК УСДРП від 27 липня 1919 р. з Відня В.Винниченко. Він писав, що орієнтація на Антанту — ця «якась, вибачте, сервілістична вірність їй до кінця, не вважаючи на явну, образливу її зневагу до нас, не вважаючи на абсолютну відсутність від неї якої-будь помочі» Во ім'я ж чого наш уряд так довго, так смиренно зносить ляпаси Антанти і так дискредитує все українство перед зах.-європейською соціалістичною демократією?»¹⁶³.

Тим часом усдеки 2 серпня 1919 р. запропонували ЦК УПСР нові умови співпраці в уряді, зокрема, передбачаючи розширення коаліції шляхом персонального запрошення до його складу членів інших неурядових партій та груп «за порукою с.-р. і с.-д.» за умови визнання ними нинішньої політики уряду. Есери на це погодилися, хоч, як твердить П.Христюк, не втрачали надії переконати соціал-демократів у прихильності робітничо-селянських мас до трудової форми влади. Вони запропонували не пізніше 15 серпня 1919 р. скликати на звільненій від більшовиків території Трудовий робітничо-селянський з'їзд. Соціал-демократи категорично відмовилися. Натомість, 6 серпня 1919 р. в ультимативній формі зажадали в разі дальшого співробітництва УПСР та УСДРП «визнання правительством, складеним з с.-р. і с.-д., принципу широкої демократії (загальне, рівне, пряме і тайне виборче право)». ЦК УПСР, в свою чергу, 7 серпня визнав це неприйнятним, заявив про припинення переговорів з усдеками і вихід есерів з уряду. Але потім есери знову в черговий раз дозволили умовити себе залишитися у його складі. Невдовзі, 11 серпня, ЦК УСДРП вже досить жорстко

поставив перед ЦК УПСР вимогу «обов'язати соц.-революціонерів, членів кабінету взяти позитивну участь в ухвалі кабінетом не пізніше 12 серпня відозви про загальне виборче право.» В разі відмови міністрів-есерів ЦК УСДРП уповноважував членів своєї партії самим прийняти відповідний документ. Те, що есери, в свою чергу, таким самим чином не доручили представникам УПСР у кабінеті міністрів декларувати радянську форму влади, взявши відповідальність на себе, П.Христюк намагався мотивувати тим, ніби подібні дії означали б збройне повстання проти існуючого есдеківського уряду. Це ж, на думку есерівського керівництва, було не бажаним, бо УПСР нещодавно закликала селян і робітників до підтримки уряду, а, по-друге, за останнім тоді завдяки певним військовим успіхам нібито стояла сила¹⁶⁴. У виборі шляху есери в котрий раз виявили безпринципність: замість розірвати з усесдеками і перетворитися на «відповідальну» опозицію, вони залишилися у складі кабінету начебто з метою «коректувати» його роботу й чекати обставин, які б дали можливість їм диктувати свою волю! Це ж була відверта маніловщина. Черговий компроміс закріпило підписане ЦК УСДРП та УПСР «Погодження». В декларації уряду від 12 серпня 1919 р. говорилося, що він «...в згоді з Директорією Української Народньої Республіки сим оповіщає про свій твердий і неухильний намір довести діло закріплення народного ладу на Україні до успішного кінця. Правительство виробляє проект законів про вибори в парламент з правом Установчих зборів і про утворення реформованих органів управління на місцях на основі всенародного безпосереднього, таємного, рівного й пропорціонального виборчого права»¹⁶⁵.

Заміна Б.Мартоса на посту прем'єра І.Мазепою стала певною поступкою галицькій правій опозиції. Це підтверджується, зокрема, ліквідацією міністерства в справах ЗОУНР і припиненням видання його газети. Але галицькі провідники продовжували звинувачувати уряд УНР у нездатності управляти краєм і наполягали на використанні «фахового» досвіду А.Денікіна.

В передостанній день серпня 1919 р. «Робітнича газета» опублікувала постанову Директорії від 27 серпня ц.р. про звільнення Б.Мартоса згідно з проханням його самого¹⁶⁶. Пропозицію усесдеків про заміну його тодішнім послом УНР у Берліні М.Поршем есери відкинули, але й свого кандидата не запропонували. Зрештою, зійшлися на особі І.Мазепа. Проте доклали багато зусиль аби не дати змоги йому реалізувати ідею коаліційного уряду. Директорія також залишилася в старому складі, бо погодити нові кандидатури так і не вдалося. Не вийшло і зі створенням уряду «широкої коаліції». Кабінет І.Мазепа мало чим відрізнявся від попереднього, хіба що трохи

збільшилося представництво есерів і міністром культів став есер. Керівна роль, як і до того належала уесдекам. Представники есерів очолювали другорядні міністерства, нова конституція не вироблялася, не була задоволена і вимога есерів про скликання тимчасового представницького органу — Ради республіки.

Спостерігалось й далі падіння впливу соціалістів-самостійників. Есерівська «Трудова громада» наприкінці серпня 1919 р. писала: «Кілька доволі голосних, але, на жаль, і доволі звичайних історій з цілим рядом отаманів в стилі Палієнка, Біденка, Ковенка, Хомодовського й, нарешті, Балбачана — зрештою, настільки скомпрометували в очах нашого громадянства партію самостійників, що їм довелося попросту зійти хоча б на деякий час з кону політичного життя України»¹⁶⁷.

Трагічно позначилися на ситуації в Україні під час наступу денікінців триваючі гострі суперечки між проводами УНР та ЗОУНР. Командування УГА наполягало, що спочатку треба йти на Одесу, а республіканських військ УНР — на Київ. У результаті військові сили розбилися на три частини: основні формування УНР під командуванням В. та Ю. Тютюнників попрямували на Одесу; в напрямку Житомира, для прикриття з півночі, кинули 2-й Галицький корпус січових стрільців, а переважну частину військ — 1-й та 3-й Галицькі корпуси і Запорізький корпус армії УНР передали на київський напрям під командування галицького генерала А.Краузе (в ряді видань — А.Кравса. — *А.Г.*).

Дізнавшись про наближення до Києва лівим берегом Дніпра частин Добармії під командуванням генерала Бредова, радянські війська 30 серпня 1919 р. без бою залишили місто. Втративши практично всю територію України, уряд Х.Раковського подався до Москви. Отже, національним силам в Україні тепер протистояли, власне, лише денікінці. І саме на боротьбу з ними слід було згуртувати усі внутрішні сили. Але цього не сталося через політичні незгоди та орієнтацію на зовнішню допомогу. Навіть оволодівши Києвом увечері 30 серпня 1919 р., галицькі частини вранці 31 серпня без бою здали його добровольчим частинам. Представники Галичини відверто схилилися до порозуміння з А.Денікіним. Генерал Бредов на переговорах з галицькою делегацією заявив: «Наші жадання вам звісні...» Про що ж ішлося? На першому місці була вимога визнання гасла «єдиної і неділимій Росії», а далі говорилося: «Признання нами петлюрівців нейтральними наступить в тій ситуації, коли вони приймуть перше домагання. Тоді вони обов'язані або зараз віддати зброю і розійтись, або пристати до нас, признавши наш лозунг, з котрих одним є також широка автономія для "України". Коли петлюрівці не приймуть тих жадань, то будуть уважатися таким же противником, як і большевики»¹⁶⁸. А. Краузе

від імені групи галицького війська підписав у Києві договір з генералом Бредовим про відхід українських частин на лінію Василькова. До речі, командування білих взагалі погодилося розмовляти лише з А. Краузе, як представником УГА, і відмовилося від будь-яких контактів з керівниками наддніпрянського війська, заявивши навіть, що в разі приїзду М.Омеляновича-Павленка той буде розстріляний. А.Денікін у виданій наприкінці серпня 1919 р. відозві «До населення Малоросії» назвав український рух «зрадницьким, спрямованим на розподіл Росії».

Після втрати Києва уряд УНР почав схилитися до того, що єдиний вихід — у розгортанні боротьбі з денікінцями, тим більше, що того ж вимагали численні посланці повстанців з того боку фронту. Так, учасники повстанського руху на Полтавщині та Катеринославщині у листі до ЦК УСДРП у вересні 1919 р. повідомляли, що Ревком Лівобережжя має в своєму розпорядженні понад 20 тис. організованих робітників і селян. Уесдеківський уряд схилився до використання повстанських сил, але проти цього категорично заперечувало галицьке командування. Незгоди в урядових партіях поглиблювалися, хоча декому з їх діячів не можна відмовити у розумінні необхідності пошуку шляхів до компромісу та єднання. Так, П.Феденко 28 серпня 1919 р. у доповіді про сучасний момент на загальних зборах УСДРП Кам'янець-Подільського, в яких взяли участь і представники інших партій, наголошував: «Наше внутрішнє й зовнішнє становище вимагає, щоби до творчої праці в правительстві були покликані, окрім У.С.-Д. та У.С.Р., також інші партії, які стоять на ґрунті демократії та української державності. В цю хвилю для нас не так страшні зовнішні вороги, як наша внутрішня анархія, що перешкоджає будові У.Н.Р.» Ішлося й про необхідність «використати допомогу демократії національних меншостей»¹⁶⁹.

7—9 вересня 1919 р. питання про сучасний момент розглянула конференція українських есерів у Вінниці. Делегати розкололися на три майже рівні за кількістю голосів групи. Вони внесли три окремі резолюції. Праві елементи кликали до пропонованого уесдеками парламентаризму, лівиця відстоювала необхідність диктатури працюючих, а центр, насамперед Селянська спілка, був у «принципі» за «трудоий принцип», селянську диктатуру, а на «практиці» — теж за парламентаризм. Жодна з резолюцій не збрала більшості голосів. Зрештою домовилися вважати схваленим проект, запропонований головою ЦК Всеукраїнської ради селянських депутатів О.Щадиловим, хоча він і хибував на внутрішню суперечливість¹⁷⁰. В остаточній редакції резолюція не переголосовувалася, а в результаті і чіткої лінії партії конференція так і не визначила. Незгоди в УПСР знайшли відображення в інформації про результати конференції, опублі-

кованій «Трудовою громадою». Газета констатувала, що в одній з постанов говорилося про необхідність негайного скликання передпарламенту, але разом з тим зазначалося, що на утворення відповідних комісій, проведення підготовчих нарад піде два-три місяці. Тим часом далі зазначалося, що «обставини не терплять. Обставини складаються так, що Рада республіки мусить бути скликана негайно — через два-три тижні... Рада республіки дасть ґрунт в проведенні соціальних реформ, пошире законодавчу діяльність, ...положе кінець всім контрреволюційним заходам невідповідних осіб і припине персональну політику. ...Треба тепер же скликати Раду республіки і представників народу та соціалістичних партій...»¹⁷¹

Усєдеки негайно звинуватили есерів у хитаннях, хоч і самі також не мали твердої позиції. Закордонна конференція УСДРП у Відні 9—13 вересня 1919 р. за участю В.Винниченка, Б.Матюшенка, П.Дідушка, М.Порша, В.Левинського, В.Мазуренка, С.Вікула та інших, ухвалила, зокрема, рішення про необхідність виходу соціал-демократів з уряду УНР. Подібні пропозиції висловлювалися ще наприкінці липня 1919 р. у листі В.Винниченка до ЦК УСДРП, в якому він взагалі наполягав на пошуках порозуміння з радянською стороною, прийнятті платформи радянської влади, «але чисто національно-української з самостійністю Української совітської республіки»¹⁷². Проте й на Віденській конференції УСДРП єдності думок не досягли: відхилися пропозиції від встановлення радянської форми влади до парламентаризму. ЦК УСДРП відкинув вимоги своїх віденських однопартійців про вихід з уряду, вважаючи це в умовах боротьби з денікінцями шкідливим кроком. 12 жовтня 1919 р. загальні збори кам'янецької організації соціал-демократичної партії за участю евакуйованих її членів та членів ЦК УСДРП, що пройшли під головуванням В.Чехівського, приєдналися до пропозиції ЦК. Цьому передувала поява 26 вересня 1919 р. у «Робітничій газеті» «Відозви правительства Соборної України до українського народу», в якій Директорія та уряд закликали усіх на боротьбу з А.Денікіним і визнавали принцип парламентаризму, обіцяючи найближчим часом на основі загальних виборів скликати парламент України з правами Установчих зборів¹⁷³. Слід зазначити, що разом з членами Директорії С.Петлюрою, Ф.Швецем, А.Макаренком, головою уряду УНР І.Мазепою та його членами документ підписав і президент ЗОУНР Є.Петрушевич.

Як свідчать матеріали «Робітничої газети» за жовтень — листопад 1919 р., офіційна українська соціал-демократія твердо зорієнтувалася на парламентаризм. «Трудовий принцип ...на Україні є ніщо інше, як панування економічно-реакційного селянства», — писала газета 5 листопада¹⁷⁴.

Тим часом, суперечки між партіями, групами, окремими діячами тривали і це ще більш ускладнювало обстановку. І хоча дедалі ширші кола учасників українського руху починали розуміти неможливість будь-якого співробітництва з А.Денікіним, 13 вересня 1919 р. на станції Пост-Волинський все ж відбулася зустріч делегацій УНР та Добрармії. Представники останньої відразу заявили, що про якесь порозуміння можна буде говорити лише в разі визнання українською стороною принципу «єдиної і неділимої Росії» та передачі республіканської армії УНР під верховне командування А.Денікіна. Доки тривали консультації, проводу Української Народної Республіки став відомий таємний наказ добровольчим частинам при зіткненні з «військом Петлюри» пропонувати йому скласти зброю і залишити територію, зайняту Добрармією. В разі опору — діяти як з противником. А щодо переговорів, то їх рекомендувалося затягувати якомога довше. Отже, А.Денікін вів подвійну гру. Пізніше у спогадах він сам свідчив, що ще 3 серпня 1919 р. повідомив союзників про неможливість співпраці з УНР. Коли ж у результаті перемог Червоної армії А.Денікін змушений був відмовитися від походу на Москву, то спрямував сили проти України. Уряд УНР 22 вересня 1919 р. випадково дізнався про підготовку наступу білих сил з перехопленого розвідкою наказу денікінського командування. Наступного дня спільне засідання Директорії і представників Галицького уряду ухвалило негайно розпочати військові дії проти білих формувань і звернутися до населення з відповідною декларацією. Її текст прийняли 24 вересня під заклики до створення єдиного національного фронту. Підписали документ члени Директорії, президент Української Національної ради Галичини Є.Петрушевич й члени уряду. Але слова знову залишилися словами.

Таке необхідне єднання сил не відбулося навіть між проводами УНР та ЗОУНР. Є.Петрушевич 24 вересня заявив, що у боротьбі за Соборну Україну «Галицький уряд творить одну волю з урядом наддніпрянським», але в дійсності продовжував покладати надії на Антанту. А галицький генерал М.Тарнавський взагалі, таємно від Є.Петрушевича, того ж дня направив делегацію до добровольчого командування в справі з'ясування можливості сепаратного миру. Щоправда, як пізніше згадував його ад'ютант Д.Паліїв, навіть найближче оточення М.Тарнавського засуджувало цей вчинок. «Політично це був промах..., — писав Д.Паліїв, — з військового становища це був крок наскрізь фальшивий»¹⁷⁵. А чому ж саме? Насамперед тому, що через погану службу розвідки командування УГА навіть не знало тоді, що денікінці після чергової поразки від радянських військ відходили з-під Орла на Україну, а тут негайно потрапляли у щільне оточення народних повстань і наближалися до повного краху.

Після оголошення УНР війни А.Денікіну намітилися певні зміни у її стосунках з Радянською Росією. Сприяння початку переговорів між ними взяв на себе швейцарський соціаліст Ф.Платтен. І.Мазепа однозначно твердив, що «ні совітський уряд в цей час», ні уряд УНР не були зацікавлені в продовженні війни між собою, маючи спільного ворога — Добровольчу армію. В середині жовтня, після від'їзду Ф.Платтена до Москви, січові стрільці та 1 і 2 корпуси УГА, за свідченням І.Мазепа, були передислоковані з російсько-українського фронту з півночі на південь, проти денікінців. 25 жовтня з Москви повернувся Ф.Платтен і повідомив, що уряд УСРР, незважаючи на успіх наступу Червоної армії проти добровольців, зацікавлений у контактах з УНР і погоджується на військову конвенцію для спільної боротьби проти білих. Та серед галицького командування зберігалось переважання орієнтації на союз з Денікіним й Антантою. Щодо позиції С.Петлюри в цей період ряд дослідників твердять, що він, на відміну від галицьких військових та політичних діячів, засуджував орієнтацію на Добрармію. До речі, підтвердження цьому можна знайти у телеграмі, направленій ним у вересні 1919 р. до Головного штабу республіканських військ УНР, із запереченнями проти нав'язування А.Денікіним у «Маніфесті до населення Малоросії» гасла «єдиної і неділимої Росії». Таку орієнтацію С.Петлюра називав шкідливою й вважав необхідним нейтралізувати її «недвозначною заявою уряду і Директорії в справі боротьби з Денікіним». Для цього, писав він, — «потрібно ясно і недвозначно заманіфестувати це, в протилежному разі неминуча катастрофа. Потрібна широка інформація населення...»¹⁷⁶

Цю позицію Української Народної Республіки стверджує і зміст «Звернення Ради Міністрів УНР до держав Антанти та держав усього світу з пропозицією визнати Директорію єдиною владою на Україні», виробленого 8 жовтня 1919 р. у Кам'янці-Подільському і підписаного І.Мазепою та міністром закордонних справ А.Лівицьким. «Генерал Денікін ...немилосердно нищить українську культуру, — говорилося у документі, — позбавляє нас права і змоги вчитись в українській школі, забороняє вживати українську мову в церкві, ...нищить українські книжки, — себто, творить те, чого навіть наші вороги — московські комуністи — не дозволяли собі робити»¹⁷⁷. Далі йшлося про арешти і розстріли робітників, селян, політичних діячів з різних соціальних і національних груп населення, єврейські погроми, а також про відмову денікінського командування розмовляти з військовою делегацією УНР і перехід Добрармії у наступ проти останньої навіть без оголошення війни. Закінчувалося «Звернення» словами: «Во ім'я права і справедливості ми домагаємось, аби держави Антанти примусили генерала Денікіна залишити територію України і

дати можливість правительству Української Народної Республіки установити лад і спокій на вільній українській землі»¹⁷⁸.

Ситуація ускладнювалася пануванням на місцях «роз'єднаності державних апаратів». «Трудова громада» писала: «Земство тягне в один бік, земельні управи — в другий, комісар — в третій і т.п. Цей хаос сприяє військовій сваволі. Податків зібрати — годі при таких стани. Мобілізацію проводити — годі... ..здемо-ралізовано всі заходи нашого уряду до встановлення влади на місцях». Констатувався й факт неоднозначного ставлення суспільства до А.Денікіна. Не всі його верстви були готові боротись з ним, як боролися з комуністами. «Одні одверто, другі потайки, — писала газета, — тягнуться до нього: "свій до свого"!». Есерівська «Трудова громада» певний вихід бачила у залученні до організації влади на місцях селян та робітників¹⁷⁹.

Намагаючись роз'яснити громадянству становище в республіці, якимось стабілізувати обстановку, Директорія на засіданні 22 жовтня ухвалила скликати на 25 жовтня 1919 р. Державну нараду. Для участі в ній запросили: Раду Народних Міністрів, уряд ЗОУНР, трьох представників від Буковинської національної ради, представників політичних партій (від Наддніпрянщини — по 3 особи від у.с.-д., у.с.-р., Селянської спілки, с.-ф., н.-р. і селянської соціалістичної партії; від Галичини — 3 особи від с.-д., радикалів і народно-трудової партії, від єврейських партій — по 3 особи від Бунду, Поалей-Ціон, Фолкс-Партай). По 1 представнику пропонувалося направити від поштово-телеграфної та залізничної спілок, по 1 — від кооперативних організацій, земств, міської управи, товариства економістів, учительської спілки та «Союзу українок». Поряд з обговоренням становища України ставилося питання про взаємини між урядами Наддніпрянщини та Галичини¹⁸⁰. Отже, учасники зібрання мали забезпечити досить повний зріз суспільства.

На порядок денний Державної наради виносилися такі питання: вступна промова голови Директорії, промови від урядів ЗОУНР та УНР, від військового міністерства, політичних партій та організацій. Засідання відкрив С.Петлюра. Він наголосив, що через складну військово-політичну ситуацію неможливо скликати представників усієї української землі й особливо підкреслив, що найменші суперечки і навіть непорозуміння між двома українськими урядами «вороги наші стараються поглибити...» Припускаючи можливість помилок у діяльності кабінету міністрів УНР, С.Петлюра разом з тим твердо завірив, що «ніякої зміни в правительственим курсі бути не може» і що «уряд відповідає всім завданням і вимогам, яких потребує сучасний момент»¹⁸¹.

Про необхідність узгодження дій обох урядів говорив і Є.Петрушевич. Прем'єр І.Мазепа констатував повний крах

«орієнтації на чужоземні сили» і закликав до боротьби за незалежність власними силами, вважаючи, що повстання по той бік фронту підтверджують правильність курсу уряду УНР.

Ряд виступаючих намагалися змалювати становище в українському національному таборі у рожевих барвах. Так, наприклад, виконуючий обов'язки військового міністра полковник Петров доповідав про надзвичайно міцний моральний дух республіканської армії і «незвичайно гарні» стосунки між Наддніпрянською армією та УГА. Ця теза і твердження про взаємну «тягу обох армій...» або про те, що «тут панує повна гармонія», не відповідали дійсності¹⁸². А вже тоді вже відбувалися переговори генерала М.Тарнавського з командуванням Добровольчої армії.

Нещирість багатьох ораторів відзначив, зокрема, галицький соціал-демократ С.Вітик: «Щодо взаємовідносин між урядами, то пан прем'єр в своїй промові був дуже обережним. Це — хибя, краще шире сказати все, що вимагає від нас сучасне становище.. Ми, галицькі соціал-демократи, будемо одверті; ми віримо, що пан доктор Петрушевич, безумовно, чесна людина і бажає добра для Галичини, але як диктатор він нам не вдався. Отже, ми жадаємо, щоб диктатура була скасована, обидва правительства мусять злитись, а замість диктатури треба додати представника від галицького народу в складі високої Директорії. Обидві армії також мусять злитись в єдину Українську республіканську армію. Щодо галицького самоврядування ми вважаємо потрібним утворити красний Галицький уряд з представників галицьких партій... А потім, як всі дефекти будуть усунені, ми підємо здобувати вільну соборну Українську Народну Республіку»¹⁸³.

Прем'єр УНР І.Мазепа у заключному слові заявив, що Державна нарада певною мірою замінює передпарламент, скликати який заважають «умови постійної війни». Він відкинув критику уряду і справа, і зліва, вважаючи, що він стоїть «на правдивому путі».

Отже, провід УНР не скористався можливістю здійснити серйозне корегування своєї політики. Лише С.Петлюра, закриваючи нараду, певною мірою покався у зроблених помилках, коли сказав: «Ми почали творити державу без народу, колись приват-доценти, які будуть писати дисертації на тему "Відродження українського народу", оцінять наше святе безуміс...» А далі він продовжував: «Пан прем'єр казав, що зараз уряд мусить бути таким, як він є, це і також тверда думка Директорії...» Досить однобічною і надто оптимістичною виявилася й оцінка С.Петлюрою спрямованості повстанського руху в Україні, коли він заявив: «Повстанці — це є агенти нашої державності по той бік фронту., селяни визнають тільки нашу владу своєю, тільки наш уряд відповідаючим його стремлінням. І я хочу сказати,

що Кам'янець— центр повстанчої роботи...»¹⁸⁴ Нереальними виявилися і сподівання на порозуміння з проводом Галичини та об'єднання Наддніпрянської й Галицької армій.

Справедливість наведених вище міркувань, здається, підтверджують факти. Так, 6 листопада 1919 р. генерал М.Тарнавський підписав такий договір з командуванням Добрармії. Всупереч будь-якій логіці цей документ містив умови про перехід УГА у повному складі, з усім майном у розпорядження головного командування збройних сил півдня Росії, а Галицького уряду — під опіку останнього. До визначення місця перебування поки що Галицький уряд мав негайно переїхати до Одеси. За цим договором фактично ліквідувався Галицький фронт¹⁸⁵.

«Робітнича газета» 9 листопада 1919 р. все ще не вірила в реальність згаданих вище подій. Вона писала про якесь радіо-повідомлення денікінців з намаганнями довести, ніби галицьке командування пішло з ними на згоду заради спільної боротьби з більшовиками. Орган уседеків зазначав, що цим самим добровольчі джерела виставляли галичан «такими дурнями, котрі нібито із-за гарних очей царського генерала віддадуть йому всі сили й майно, своє життя за реставрацію царського абсолютизму, щоби тоді мати право лишитися самими зненавидженими своїми наддніпрянськими братами, мати право обезсиленими в боротьбі за інтереси Денікіна вернутися в заняту поляками Галичину!»¹⁸⁶. Але ж згадані відомості про згоду були правдою. А газета у своїй оцінці, власне, не схибила. Неодноразово повертаючись до цих подій, «Робітнича газета» 13 листопада 1919 р. у статті «Зрада» висловлювала припущення, що можна визнати більш-менш вагомою лише одну з причин, яка могла штовхнути М.Тарнавського на цей ганебний крок — сподівання відвоювати з допомогою А.Денікіна Галичину у Польщі. Адже «серед галицької інтелігенції утворилася думка: "Хоч із чортом, аби добратися до Галичини"». Проте далі у статті справедливо відзначалося, що «ця надія дає найменше шансів у союзі з Денікіним. Денікін і Польща — це креатори Антанти. Їм дано завдання битися з більшовиками. Коли ж тільки зустрінуться поляки з Денікіним то Антанта вминається і не дасть їм побитися. Коштом Галичини буде мир зроблено між поляками і денікінцями,.. Своім переходом до Денікіна провідники галицькі поламали собі мости в Галичину.»¹⁸⁷

Відповідаючи галицькому виданню «Стрілець», в якому Є.Петрушевичтвердив, що галицький уряд не знав про дії М.Тарнавського, «Робітнича газета» писала: «Коли диктатор не **знав** про зраду, то поганій він диктатор. Такому диктаторові не можна доручати війська, бо він не вбереже й стада». Що ж до звинувачень «Стрільця» у веденні переговорів з добровольцями

також і головним отаманом С.Петлюрою, орган уседеків намагався переконати, що «це вірно лише наполовину» і що мета осавула Камінського — представника УНР, направленою до добровольчого командування, полягала лише в тому, аби «досягнути військового перемир'я, бо зрада начальної галицької команди розірвала ...фронт. ...Ми наддніпрянської армії не думаємо віддавати Денікіну, — говорилося далі. — Друге, за чим поїхав п.Камінський, знати, до чого дійдуть у переговорах денікінці з представниками начальної команди. Послано було Камінського після того, як зраду було викрито»¹⁸⁸.

Нарада урядів УНР та ЗОУНР спочатку ухвалила негайно заарештувати М.Тарнавського й усіх причетних до підписання згаданого договору осіб, але суд виніс «увільнюючий вирок». Кількома ж днями пізніше і Є.Петрушевич заявив про необхідність відмовитися від самостійності України і шукати порятунку проти більшовиків у союзі з Денікіним або з Польщею. Перевагу галичани віддавали першому варіантові, бо боялися, що Польща може забрати Правобережжя України, а Росія в цьому плані, мовляв, не страшна. Є.Петрушевич вважав, що тепер треба погодитись на автономію. Але сам він, зрештою, залишив Україну і подався до Відня¹⁸⁹.

Директорія також фактично розпалася. 15 листопада 1919 р. вона ухвалила рішення про те, що в зв'язку з від'їздом за кордон Ф.Швця та А.Макаренка на час їх відсутності «верховне командування справами республіки покладається на голову Директорії п. головного отамана Симона Васильовича Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони та постанови, ухвалені Радою народних міністрів»¹⁹⁰. В разі смерті С.Петлюри, «все Верховне керування державними справами республіки та її збройними силами» покладалося «на членів Директорії, що залишилися живими»¹⁹¹.

Уряд УНР у зв'язку з наближенням денікінців змушений був залишити Кам'янець-Подільський. Його евакуація відбувалася, як видно з листування його головноуповноваженого І.Огієнка, у дуже складних умовах. «Після кількадевного перебування у Проскурові та Гречанах, — говорилося в одному з документів, датованому 14 грудня 1919 р., — змушений далі рухатись не залізницею, а ґрунтовими дорогами, з відому уряду після цього деякі потяги з державним майном та урядовцями перемістилися на територію, зайняту польським військом»¹⁹².

Так закінчувався 1919 р., який І.Мазепа характеризував, як рік «...найглибшого роз'єднання та розпорошення українських сил...» «Пригадаймо, — писав він, — як наче гриби восени заявлялися різні самочинні озброєні групи, що вели всякого роду самочинні операції й уникали наказів головного командування...

Трагедія нашої минулої боротьби полягала в тому, що український рух спирався на українське село. Міста на Україні, за невеликими винятками, були чужі, неукраїнські». Вся країна була вкрита численними партизанськими групами. Але ці групи здебільшого не були зв'язані між собою ні організаційно, ні ідеологічно... Всякі спроби співробітництва отаманів здебільшого кінчалися тим, що вони один одного вбивали».¹⁹³

Дійсно, якщо переглянути друковані органи таких провідних українських партій, як УСДРП та УПСР, стає очевидним, що провід УНР замість пошуків виходу з трагічної для національної справи ситуації, яка склалася в останні місяці 1919 р., продовжував удавати, ніби він володіє нею. Уряд скликав державні наради, виробляв законопроекти, про реалізацію яких, не маючи території, годі було й мріяти. Так, наприклад, 7 листопада 1919 р. Рада міністрів прийняла законопроект про тимчасові штати губернських, повітових та міських управ по військовій повинності, схвалила статuti кас хворих, розглянула питання про відведення земель власникам підприємств тощо. Разом з тим немає підстав думати, що провід УНР не розумів справжнього стану справ. Згадати хоч би зміст роботи партійних зборів УСДРП того ж таки 7 листопада 1919 р. Про хід обговорення доповіді секретаря ЦК П.Феденка «Про становище в Україні» «Робітнича газета» писала: «Як в доповіді, так і в дискусіях виявлено критичне положення і стан республіки в боротьбі з ворогом».¹⁹⁴

Спробу багато в чому вдалого аналізу минулих подій зроблено в редакційній статті цієї ж газети «Рік української революції» 15 листопада 1919 р., де справедливо засуджувалася «отаманщина», дезорганізація українського фронту виступом Оскілка, зрадою керівництва УГА тощо. Але щодо майбутнього і тут спостерігалось прекраснодушне марення і, можливо удаване, нерозуміння реальної небезпеки, коли автор писав: «Нам здається сміху достойним той погляд, що третій похід большевиків на Україну може зміцнити тут владу російських комуністів...»¹⁹⁵

До того ж, замість консолідації сил і в цей час тривали жорстокі теоретичні баталії між українськими соціал-демократами та есерами. Перші різко заперечували проти пропонованого другими «трудового принципу» формування влади, твердячи, що «...не селянські дрібнобуржуазні маси покликані творити соціалізм... Виборча формула "Трудової громади" рішуче не годиться для "конечної перемоги" над буржуазією. Річ у тому, — йшлося далі, — що селянство на 99% є дрібна буржуазія економічно, а на 100% — буржуазія психологічно»¹⁹⁶.

Незважаючи на неоднозначне ставлення українських соціал-демократів до питання про доцільність входження її представників до уряду, ЦК УСДРП у середині листопада 1919 р. у

відповідному рішенні записав: «Укр.С-Д-я в теперішній момент не може і не має права, не ставлячи під загрозу усіх завоювань революції з боку реакції, відійти від власті»¹⁹⁷. Отже, протести проти цього значної частини членів УСДРП як в Україні, так і за кордоном до уваги взяті не були. Тим часом з подальшими поразками українських збройних сил решту території, яку до того ще контролювали Директорія та уряд УНР, на початок грудня 1919 р. зайняла польська армія. Виникла нагальна потреба у виїзді голови Директорії С.Петлюри до Варшави «для поладження чергових політичних питань», що торкалися українсько-польських взаємин і визначення шляхів дальшої діяльності проводу УНР. В інформації А.Лівицького від 14 грудня 1919 р. на адресу головноуповноваженого уряду у Кам'янці-Подільському І.Огієнка говорилося: «Про загальний характер переговорів Ви дізнаєтесь з Декларації нашої дипломатичної місії у Варшаві від 2-го грудня і звіту спільного засідання делегацій...»^Т

Хід подій знайшов висвітлення й у звіті голови української місії у Варшаві за час з 3 грудня 1919 р. до 1 квітня 1920 р., направленому голові Ради Міністрів та міністерству закордонних справ. У ньому, зокрема, зазначалося, що саме Декларація від 2 грудня стала підставою для розвитку польсько-українських взаємин і що з її підписанням дипломатична місія завершила певний період своєї діяльності. виправдовуючи досить значні поступки на користь Речі Посполитої, місія, за твердженням А.Лівицького, «зискувала для України „доброчинного сусіда, з яким уряд наш (УНР.— АГ.) міг вже вести переговори і умовлятися щодо допомоги Українській Народній Республіці зброєю, амуніцією, набоями...» У цьому «Звіті» критика у галицьких часописах «Нова Рада» та «Громадська думка» Декларації називається несправедливою. Йдеться про те, що останню аж ніяк не можна трактувати як завершений договір, а як документ, який «подано лише до відома Речі Посполитої», як основу для стосунків. Згідно з першим пунктом Декларації варшавська українська місія мала піклуватися про розміщення й утримання залишків республіканської армії, державних установ та окремих громадян, які відійшли під тиском денікінців на польську територію. З втратою ж «сталого державної території» А.Лівицький завдання місії визначив таким чином: «1) пильнування за тим, аби якнайповніше були використані впливаючі з Декларації 2-го грудня користі для України; 2) підтримувати перед Польським урядом і польськими політичними чинниками певність в тому, що Україна по катастрофі, завданій їй переходом Галицької армії на бік Денікіна, встане знову і буде готова до ведення дальших перотрактацій і 3) підтримувати стосунки з представниками інших держав в Польщі»¹⁹⁹.

А.Лівицький загалом позитивно оцінював значення Декларації від 2 грудня 1919 р. у діяльності місії і вважав, що попри всю критику вона «дає все ж для української державності важну фактичну точку опори». Відповідний висновок у цитованому «Звіті» він обґрунтовував, зокрема, тим, що місія має контакти з польською владою, офіційними політичними колами у Варшаві і що для співпраці з нею польський уряд створив свою спеціальну делегацію. Повідомлялося також, що під час спілкування з останньою обговорювалися не лише «біжучі справи польсько-українських відносин», але й «загальнополітичного значення в зв'язку з ситуацією на Сході Європи». Окремо підкреслювалася думка, ніби голова місії мав нагоду пересвідчитись у схильності польської сторони «до щирого підтримання України в її боротьбі за свою незалежність»!²⁰⁰

Але вищенаведене значною мірою здається сумнівним, якщо врахувати свідчення самого автора документа про те, що ці найважливіші для УНР питання порушувалися переважно під час різного роду політичних банкетів, де були присутні зарубіжні дипломати, а також надто серйозне ставлення представників української місії до словесних запевнень у солідарності. І це тоді, коли йшлося: «1) про створення єдиного фронту в переговорах з більшовиками держав, повсталих на руїнах б. Росії; 2) про необхідність... заложення чорноморсько-балтійського порозуміння (союзу); 3) про необхідність в інтересах дійсного і скорого замирення на Сході Європи — введення України в коло признаних Європою держав!» Тим більш, як змушений визнати і сам А.Лівицький, навіть у таких, власне, безвідповідальних дискусіях остання з вимог представників УНР викликала заперечення. Вони, зокрема, мотивувалися «нетривалістю в посіданні українською владою постійної, сталої території». Посли Фінляндії, Естонії, Литви обіцяли лише «сприяти перед своїми урядами справі визнання України», а посол Італії прямо заявив, що УНР може бути визнана його країною тільки тоді, коли «уряд Української Народної Республіки опанує певною територією». Представник Англії лицемірно заявляв, що вона не збирається допомагати жодній із сторін, які борються в межах колишньої Росії²⁰¹. Проте усі ці обіцянки так і залишилися словами, не підкріпленими будь-якими офіційними документами.

А тим часом уряд УНР 4 грудня 1919 р. ухвалив, що відтепер невелика республіканська армія через неможливість вести регулярні військові дії і чинити опір ворогам продовжуватиме боротьбу у формі партизанської війни у їхньому тилу. С.Петлюра 5 грудня 1919 р. виїхав до Варшави, сподіваючись домогтися допомоги з боку Антанти. Частина ж української армії під проводом М.Омеляновича-Павленка та Ю.Тютюнника 6 грудня

1919 р. рушила у так званий «Зимовий похід» в Україну по тилах Червоної та Добровольчої армій. Останнім своїм наказом від 12 грудня С.Петлюра призначив А.Лівицького тимчасово виконуючим обов'язки голови кабінету міністрів, а товариша міністра внутрішніх справ П.Христюка — тимчасово виконувати обов'язки державного секретаря «на час до налагодження постійного і нормального зв'язку з урядом»²⁰². А вже прем'єр І.Мазепа і частина кабінету залишилися по той бік фронту. Все це вело до дальшого поглиблення роз'єднаності у провіді Української Народної Республіки та неузгодженості дій, що дуже зашкодило боротьбі за українську національну справу.

Тим часом з розгромом денікінців в Україні складалося нове співвідношення політичних сил, що претендували на владу. Хоча на півдні не була ще остаточно знищена біла гвардія, а на заході республіки збирала сили Українська Народна Республіка, провід якої робив усе можливе, аби заручитися підтримкою Речі Посполитої, все ж такі міцнішими виявилися позиції радянського табору, підтримуваного силами радянської Росії. 11 грудня 1919 р. у ході успішних військових дій проти добровольців радянські війська оволоділи Харковом, 16 грудня — Києвом, на початку січня 1920 р. — Донбасом, 3 січня — Миколаєвом, Херсоном, 7 лютого вони дійшли до Одеси, в оволодінні якою допомогло повстання робітників міста. Чеська газета «Трибуна», зокрема, аналізуючи причини швидкого краху А.Денікіна, 4 лютого 1920 р. досить слушно писала, що однією з найголовніших серед них була «його борба, звернена проти Петлюри. З цієї борби скористали більшовики і, знищивши обох противників, заняли майже цілу Україну. Це мало такий політичний наслідок, що і Петлюра, і Денікін зреклись Східної Галичини в користь Польщі, бо оба хотіли собі запевнити польську поміч проти більшовиків...»²⁰³

Контакти ж УНР з РСФРР наприкінці 1919 р. позитивних наслідків не мали. 1 грудня ц.р. українській делегації в Москві було заявлено, що «Ц.К. Р.К.П. може визнати У.Н.Р. і зобов'язатися не вмішуватися в її внутрішні справи, але не може він погодитись на територіальні домагання. Українців і великої України він ні в якому разі не мислить»²⁰⁴. Такою була відповідь на вимоги самостійності Української Народної Республіки.

Позиція Радянської Росії щодо Української радянської соціалістичної республіки стає зрозумілою з тексту ленінського «Листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» від 28 грудня 1919 р. У ньому особливо наголошувалося на тому, що «великоруські й українські робітники повинні йти найтіснішим союзом, бо поодинці... напевно, не справитись...»

В. Ленін різко засуджував намагання українського національного табору, характеризуючи їх як націоналістичні, і вважав необхідним «терпеливою, наполегливою, упертою спільною роботою перемогти націоналістські підступи всякої буржуазії, націоналістські передсуди всякого роду і показати трудящим усього світу приклад дійсно міцного союзу робітників і селян різних націй у боротьбі за радянську владу»²⁰⁵. Отже, у наведеній вище перспективі розвитку взаємин між радянською Росією та радянською Україною також не було місця для існування самостійної незалежної Української держави.

Делегації ж УНР у Москві, зрештою, запропонували, щоб республіканська армія повністю перейшла під керівництво командування радянських військ, що, як зрозуміло, виявилось неприйнятним. Від новоствореного Всеукрревкому делегація лише зажадала легалізації діяльності різних партій на території, де відновлювалася радянська влада. Але, як засвідчив її керівник О.Красовський, «ні до чого не дійшло»²⁰⁶. Всеукрревком з перших тижнів існування почав відновлювати чинність Конституції УСРР, прийнятої 3-м Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1919 р., декретів Раднаркому, виданих до походу в Україну А.Денікіна. В середині лютого 1920 р. розгорнулася заміна надзвичайних органів влади — ревкомів радами та їхніми виконкомами. Але боротьба різних політичних таборів за владу в 1920 р. не тільки не припинялася, а ще більше загострювалася. Це був чи не найважчий період громадянської війни в республіці. Український національний табір знову не зміг реалізувати шанс на утвердження самостійної незалежної демократичної України. І на думку багатьох учасників тогочасних подій, глибокі незгоди і відсутність єдності у проводі українського національного руху завдали йому найбільшої шкоди. 1919 рік скінчився для нього трагічно, а у 1920 році на його учасників чекали нові жорстокі випробування.

ДЖЕРЕЛА

¹ Конституційні акти України. Невідомі Конституції України. 1917-1920. - К., 1992.-С.29—30.

² Симон Петлюра // Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976).—Статті, замітки, матеріали,—Мюнхен; Париж, 1980.

³ Полонська-Василенко Н. Історія України, —Т.2, —Мюнхен, 1976.— С. 521.

⁴ Винниченко В. Відродження нації.— Ч.ІІІ.— Київ; Відень, 1920 — С. 253-254.

Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926).-Прага, 1930— С.18, 20.

- ⁶ Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр—1922.-Т.IV.—С. 93.
- ⁷ Там же.—С.94.
- ⁸ Мазена І. Назв. праця.—С.21, 22
- ⁹ Полонська-Василенко Н. Назв. праця,—Т. 2. —С. 535.
- ¹⁰ Косик В. Зовнішня політика Симона Петлюри.—Симон Петлюра // Збірник студійно-наукової конференції в Парижі.—С. 36.
- ¹¹ Там же.—С.38—39. Цит.за книгою: *W. Gostyńska Stosunki polsko-radzieckie, 1918-1919*,—Warszawa, 1972.-P.254.
- ¹² Косик В. Назв. стаття,—С. 33, 34.
- ¹³ Робітнича газета.—1919,—12 лют.
- ¹⁴ Винниченко В. Відродження нації.— Ч. III.—С. 190—193.
- ¹⁵ Полонська-Василенко Н. Назв. праця.—Т. 2, —С. 521—522.
- ¹⁶ Робітнича газета.—1919.—2 берез.
- ¹⁷ Христюк П. Назв. праця.— Т. IV.— С.99, 100.
- ¹⁸ Феденко П. Повстання нації // Збірник пам'яті Симона Петлюри - С 86.
- ¹⁹ Життя Поділля.—1919.—23 берез.
- ²⁰ Мазена І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921.— Т. I.— Прага, 1942,—С. 126—128.
- ²¹ Червоний прапор.—1919.—22 січ.
- ²² Мазена І. Україна в огні й бурі революції,—Т.1.—С.133.
- ²³ Мазена І. Творена держава... —С.18—22.
- ²⁴ Христюк П. Назв. праця. - Т. IV. - С. 104, 105.
- ²⁵ Життя Поділля.—1919.—23 берез.
- ²⁶ —
Там же.
- ²⁷ Життя Поділля.—1919.—25 берез.
- ²⁸ Життя Поділля.—1919.—23 берез.
- ²⁹ Христюк П. Назв. праця.— Т. IV.— С. 113.
- ³⁰ Цит. за: Мазена І. Україна в огні й бурі революції—Т.1—С.154.
- ³¹ Робітнича газета.—1919.—13 квіт.
- ³² Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі—ЦДАВО України).—Ф. 1429, оп. 1, спр. 4, арк. 59.
- ³³ Христюк П. Назв. праця,—Т IV.— С. 126.
- ³⁴ Робітнича газета.—1919.—3 трав.
- ³⁵ Цит. за: Мазена І. Україна в огні й бурі революції—Т. I—С.194.
- ³⁶ ЦДАВО України.-Ф.4657, оп.1, спр.1, арк.1.

- ³⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України).—Ф. 8, оп.1, спр.13, арк.2 зв.
- ³⁸ ЦДАВО України,—Ф. 1065, оп.1, спр.231, арк.1.
- ³⁹ Цит. за: Христюк П. Назв, праця,—Т. IV,—С. 135.
- ⁴⁰ Там же.—С. 136.
- ⁴¹ Визволення.—1919.—25 лип.
- ⁴² Трудова громада.—1919.—22 лип.
- ⁴³ ЦДАВО України,—Ф. 1092, оп.2, спр.11, арк.160, 161
- ⁴⁴ Там же,—Арк. 161.
- ⁴⁵ Там же.—Арк.165, 169, 170 та ін.
- ⁴⁶ Там же,—Арк. 164.
- ⁴⁷ Там же.— Арк.183.
- ⁴⁸ Христюк П. Назв, праця.— Т. IV.— С 88—89.
- ⁴⁹ ЦДАГО України,—Ф. 43, оп.1, спр.32, арк.3; Резолюції окружного з'їзду Херсонщини У.П.С.-Р. (ком.-боротьбистів).—Одеса, 1919,—С.5.
- ⁵⁰ Червоний прапор.—1919.—28 лют.
- ⁵¹ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР.—Киев, 1962.-С. 119.
- ⁵² ЦДАВО України.—Ф.2, оп.1, спр.1, арк.67, 113, 115.
- ⁵³ Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне.—Москва, 1980.-С. 36.
- ⁵⁴ ЦДЛВО України.—Ф.1, оп.1, спр.8, арк.3—4.
- ⁵⁵ Там же.—Сир. 10, арк.1.
- ⁵⁶ Там же.—Арк.2.
- ⁵⁷ Там же,—Арк.22, 40, 42, 43, та ін.
- ⁵⁸ Там же,—Арк.76.
- ⁵⁹ Там же,—Арк.93.
- ⁶⁰ Там же,—Сир. 9, арк.23, 29.
- ⁶¹ ЦДАГО України,—Ф.8, оп.1, спр.13, арк.2 зв.
- ⁶² Червоний прапор.—1919.—9 квіт.
- ⁶³ Червоний прапор.—1919.—24 квіт.
- ⁶⁴ ЦДАГО України.—Ф.57, оп.2, спр.355, арк.1.
- ⁶⁵ Там же.—Ф.8, оп.1, спр.13, арк.2 зв.
- ⁶⁶ Там же.
- ⁶⁷ Там же.—Ф.43, оп.1, спр.32, арк.3.
- ⁶⁸ Там же.—Арк.3 зв.
- ⁶⁹ Там же.—Арк.6.

- ⁷⁰ ЦДАВО України.—ФЛ оп.1, спр.10, арк.133.
- ⁷¹ Там же.—Арк.134.
- ⁷² Там же.
- ⁷³ Там же.
- ⁷⁴ Там же.—Ф.1429, оп.1, спр.4, арк. 49.
- ⁷⁵ Там же.—Ф.1, оп.1, спр.10, арк. 139.
- ⁷⁶ Там же.—Арк. 144.
- ⁷⁷ Там же.—Арк.143.
- ⁷⁸ Одеський обласний державний архів.—Ф. 3893, оп.1, спр.1, арк. 5,
- ⁷⁹ ЦДАВО України.-Ф. і, оп.1, спр.10, арк. 196.
- ⁸⁰ Там же.—Арк. 208.
- ⁸¹ Цит.за Верстюк В. Махновщина Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). - К., 1991-С.94.
- ⁸² Там же.—С.69.
- ⁸³ ЦДАГО України.-Ф. 43, оп.1, спр.38, арк. 3-3 зв.
- ⁸⁴ Верстюк В. Назв. праця.—С. 111.
- ⁸⁵ Там же.-С. 132, 137, 139.
- ⁸⁶ ЦДАВО України.—Ф.1, оп.1, спр.10, арк. 250.
- ⁸⁷ Там же.—Арк. 251
- ⁸⁸ Там же.—Арк. 252.
- ⁸⁹ Там же.
- ⁹⁰ Там же.-Арк. 256.
- ⁹¹ Там же.—Арк. 258.
- ⁹² Там же.
- ⁹³ Там же.—Арк. 261—262.
- ⁹⁴ Там жь — Арк. 263.
- ⁹⁵ Там же.—Арк. 264.
- ⁹⁶ Там же.—Арк. 265.
- ⁹⁷ Там же.-Арк. 269.
- ⁹⁸ Там же.—Арк. 270.
- ⁹⁹ Там же.—Арк. 273.
- ¹⁰⁰ Там же,—Спр.11, арк. 24.
- ¹⁰¹ Там же.
- ¹⁰² Там же.-Арк. 2а
- ¹⁰³ Там же.-Арк. 28.
- ¹⁰⁴ Там же.-Арк. 35-36.
- ¹⁰⁵ Там же.—Арк. 37.
- ¹⁰⁶ Там же —Арк. 38.

- ¹⁰⁷ Коммунар.—Харьков.—1919.—20 июня.
- ¹⁰⁸ ЦДАВО України.—Ф.1, оп.1, сяр.11, арк.44.
- ¹⁰⁹ Там же.—Ф.1092, оп.2, спр.36, арк.439.
- ¹¹⁰ Там же.—Арк.440.
- ¹¹¹ Там же.—Ф.1, оп.1, спр.11, арк.45.
- ¹¹² Там же.—Арк.48.
- ¹¹³ Там же.—Арк.89.
- ¹¹⁴ Там же.
- ¹¹⁵ Там же.—Арк.91.
- ¹¹⁶ Там же.—Арк.91.
- ¹¹⁷ Там же.—Арк.92—93.
- ¹¹⁸ Киевская жизнь.—1919.—25 авг.
- ¹¹⁹ Деникин А. Мировые события и русский вопрос.—Париж, 1939.—С.35.
- ¹²⁰ Объединение.—1919.—27 авг.
- ¹²¹ Объединение.—1919.—28 авг.
- ¹²² Объединение.—1919.—27 авг.
- ¹²³ Там же.
- ¹²⁴ Объединение.—1919.—8 сент.
- ¹²⁵ Объединение.—1919.—29 сент.
- ¹²⁶ Русский голос.—1923.—22 апр. (Цит.за: *Думова Н.Г., Трухановский В.Г.* Черчилль и Милюков против Советской России.—М., 1989.—С.151).
- ¹²⁷ Там же.—С.153.
- ¹²⁸ Деникин А. Мировые события и русский вопрос.—С.64.
- ¹²⁹ *Думова Н., Трухановский В.* Указ. соч.—С.177.
- ¹³⁰ Трагедия белой армии // Студия «Тритз».—«Российский архив».—М., 1991.—С.21.
- ¹³¹ Объединение.—1919.—1 окт.
- ¹³² Там же.
- ¹³³ ЦДАГО України.—Ф.57, оп.2, спр.393, арк.21.
- ¹³⁴ Объединение.—1919.—18 сент.
- ¹³⁵ Киевская жизнь.—1919.—5 сент.
- ¹³⁶ Киевская жизнь.—1919.—6 сент.
- ¹³⁷ Киевская жизнь.—1919.—3 сент.
- ¹³⁸ Робітнича газета.—1919.—31 серп.
- ¹³⁹ Робітнича газета.—1919.—12 верес.
- ¹⁴⁰ Объединение.—1919.—1 окт.

- ¹⁴¹ Косик В. Назв. стаття // Симон Петлюра. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі.—С. 35.
- ¹⁴² ЦДАВО України.- Ф. 1092, оп.2, спр.26 а, арк.3.
- ¹⁴³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції.—Т.2.—С.16. Христюк П. Назв. праця.—Т.IV.—С.61—162.
- ¹⁴⁴ Там же.-С.141-142.
- ¹⁴⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції.—Т.2.—С.22.
- ¹⁴⁶ ЦДАГО України.—Ф. 8, оп.1, спр.21, арк.5.
- ¹⁴⁷ Там же.—Арк.5 зв.
- ¹⁴⁸ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції.—Т. 2.—С.22.
- ¹⁴⁹ Трудова громада.—1919.—22 лип.
- ¹⁵⁰ Цит. за: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції—Т.2.—С.28.
- ¹⁵¹ Вісник Української Народньої Республіки.—1919.—16 лип.
- ¹⁵² Там же.—24 лип.
- ¹⁵³ Визволення.—1919.—25 лип.
- ¹⁵⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції.—Т.2.—С. 36.
- ¹⁵⁵ Там же. - С.37-38.
- ¹⁵⁶ ЦДАВО України.—Ф.4657, оп.1, спр.1, арк.1.
- ¹⁵⁷ ЦДАГО України.—Ф.8, оп.1, спр.13, арк.2 зв—3.
- ¹⁵⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України.—Т. 2.—С. 529.
- ¹⁵⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції.—Т.2.—С. 62.
- ¹⁶⁰ Цит. за Симон Петлюра. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі.—С. 40.
- ¹⁶¹ Там же.
- ¹⁶² Христюк П. Назв. праця.—Т. IV.—С. 146.
- ¹⁶³ ЦДАГО України.~Ф. 57, оп.2, сир.393, арк.20.
- ¹⁶⁴ Христюк П. Назв. праця.—Т. IV.—С. 154—155.
- ¹⁶⁵ Цит. за: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції.—Т.2.—С. 39-40.
- ¹⁶⁶ Робітнича газета.—1929.—30 серп.
- ¹⁶⁷ Трудова громада —1919.—30 серп.
- ¹⁶⁸ Робітнича газета.—1919.—9 верес.
- ¹⁶⁹ Робітнича газета.—1919.—26 верес.
- ¹⁷⁰ Трудова громада.—1919.—26 верес.
- ¹⁷¹ Трудова громада.—1919.—25 верес.
- ¹⁷² ЦДАГО України.-Ф. 57, оп.2, спр.393, арк.24.
- ¹⁷³ Робітнича газета.—1919.—26 верес.
- ¹⁷⁴ Робітнича газета,—1919.—5 лист.

- ¹⁷⁵ Цит. за: *По донська-Василенко Н. Історія України.—Т.2,—С.536.*
- ¹⁷⁶ Цит. за: *Симон Петлюра Збірник студійно-наукової конференції в Парижі.—С.35. В-Косик наводить тут листи С Петлюри за khj Симон Петлюра. Статті, листи» документи.—Т.ІІ—Нью-Йорк, 1979.*
- ¹⁷⁷ ЦДАВО України.—Ф.1065, оп.4, спр.2, арк.8.
- ¹⁷⁸ Там же.—Арк.9.
- ¹⁷⁹ Трудова громада.—1919.—4 лист.
- ¹⁸⁰ Робітнича газета.—1919.—24 жовт.
- ¹⁸¹ Робітнича газета.—1919.—28 жовт.
Робітнича газета.—1919.—30 жовт.
- ❧**
Робітнича газета.—1919.—31 жовт.
- ¹⁸⁴ Там же.
- ¹⁸⁵ ЦДАВО України.—Ф.1429, оп.І, спр.4, арк.37.
- ¹⁸⁶ Робітнича газета.—1919.—9 лист.
- ¹⁸⁷ Робітнича газета.—1919.—13 лист.
щ
- Робітнича газета.—1919.—15 лист.
Полонська-Василенко И Історія України.—Т. 2. —С 536—537.
- ¹⁹⁰ ЦДАВО України.—Ф.1429, оп.1, спр.1, арк.4Л
- ¹⁹¹ Там же.—Ф.1065, оп.5, спр.2, арк.63.
- ^r Там же.—Арк.8.
- ¹⁹³ *Мазепа І. Україна в огні й бурі революції.—Т.2.—С139.*
- ¹⁹⁴ Робітнича газета.—1919.—9 лист.
- ¹⁹⁵ Робітнича газета.—1919.—15 лист.
- ¹⁹⁶ Робітнича газета.—1919.—5 лист.
- ¹⁹⁷ Робітнича газета.—1919.—16 лист.
- ^{ige} ЦДАВО України.—Ф.1065, оп.5, спр.2, арк.8.
- ¹⁹⁹ Там же.—Арк.102-104.
Там же.—Арк.107-108.
- ²⁰¹ Там же.—Арк.111—113.
Там же.—Арк.8 зв.
ЦДАВО України.—Ф.3696, оп.1, спр.117, арк.ІІ
- ²⁰⁴ Там же.—Спр.65, арк.32 зв.
- ²⁰⁵ *Ленін В. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним // Повне зібр.тв.—Т.40.—С.44—45.—Київ, 1974.*
- ²⁰⁶ ЦДАВО України.—Ф.3696, оп.1, спр.65, арк.33 зв.

ПРИЙНЯТІ СКОРОЧЕННЯ

УНР, У.Н.Р. — Українська Народна Республіка
ЗОУНР — Західна область УНР
УСДРП — Українська соціал-демократична робітничая партія
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ, есефи — Українська партія соціалістів-федералістів
УПСС — Українська партія соціалістів-самостійників
УПСР (комуністів-боротьбистів) — Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбистів)
УПЛСР — Українська партія лівих соціалістів-революціонерів
УПЛСР (комуністів) — Українська партія лівих есерів (комуністів)
УКП (боротьбистів) — Українська комуністична партія (боротьбистів)
УКП — Українська комуністична партія
ОЄСРП — Об'єднана єврейська соціалістична робітничая партія
ЄСДРП — Єврейська соціал-демократична робітничая партія
УГА — Українська Галицька армія

ЗМІСТ

1. Поглиблення розколу в українському національному таборі навесні 1919 року	5
2. Зміни у співвідношенні сил у радянському таборі (березень — липень 1919 р.).....	24
3. Загострення політичного протистояння в Україні в період наступу Добровольчої армії А. Денікіна (червень — листопад 1919 р.)	43
Джерела	73
Прийняті скорочення.	80

Підписано до друку 19.12.94 Формат 60x84 1/16
Ум .друк .арк.4,63 Обл.вид. арк.4, 80
Тираж 300. Зам. 1996р. Ціна договірна
Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4